

Krahel, Tadeusz

Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej

Studia Teologiczne 5-6, 7-72

1987-1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. TADEUSZ KRAHEL

ZARYS DZIEJÓW (ARCHI)DIEZECJI WILEŃSKIEJ

Treść: Wstęp; I. Powstanie biskupstwa wileńskiego; II. Terytorium; III. Uposażenie; IV. Biskupi; V. Kapituły; VI. Synody diecezjalne; VII. Szkolnictwo i działalność charytatywna; VIII. Duchowieństwo i jego działalność duszpasterska; IX. Sanktuaria; X. Archidiecezja Wileńska.

WSTĘP

Wszelkie jubileusze skłaniają do spojrzenia w przeszłość. 600 lat istnienia Diecezji Wileńskiej, w ostatnich 63 latach jako archidiecezji, stanowi do tego okazję szczególną. Było to biskupstwo powstałe w następstwie chrztu Litwy i w swoich dziejach obejmowało terytoria litewskie, polskie, ruskie i łotewskie. Stanowiło największą diecezję Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, a także i Polski międzywojennej i było bardzo złożone pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Ta mozaika wewnętrzna, olbrzymi teren oraz skomplikowane dzieje polityczne i religijne składają się na niezwykle bogatą, barwną, a także i trudną historię tego Kościoła lokalnego.

Na temat biskupstwa wileńskiego napisano już wiele i wydano cały szereg wartościowych źródeł. Pisali głównie Polacy i Litwini. W badaniach nad tą diecezją mają też swój wkład Rosjanie, Niemcy, Francuzi i Białorusini. Nie prezentujemy jednak stanu badań, gdyż na ten temat jest specjalna dysertacja, powstała kilkanaście lat temu, która do dziś nie straciła swej aktualności¹.

W niniejszym zarysie dziejów (archi)diecezji wileńskiej prezentuje się najważniejsze zagadnienia z historii biskupstwa w ciągu sześciu wieków: powstanie, terytorium, uposażenie, biskupi, kapituły, synody diecezjalne, szkolnictwo kościelne i działalność charytatywną, duchowieństwo i duszpasterstwo, sanktuaria oraz jako odrębne zagadnienie okres archidiecezji wileńskiej. Ponieważ w tym tomie studiów są spe-

¹ T. Krahel, *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej do 1939 roku*. W: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5, Warszawa 1979, s. 3-179.

cialne opracowania na temat organizacji parafialnej, powstania metropolii wileńskiej, zakonów, reformacji i reformy katolickiej, Kościoła wschodniego na interesującym nas terenie, seminariów duchownych oraz archidiecezji w czasie II wojny światowej, dlatego te zagadnienia pominąłem w swoim zarysie. Te zagadnienia, które w moim opracowaniu stanowiłyby tylko części rozdziałów, uwzględniłem w tekście mej pracy z odesłaniem do odpowiedniego opracowania, natomiast tych, które stanowiłyby odrębne rozdziały — nie uwzględniłem.

Ograniczona objętość zarysu powoduje, że omówienia poszczególnych zagadnień są bardzo krótkie. Niesie to ze sobą niebezpieczeństwo pewnych uproszczeń, uogólnień czy pominięć. Nie wdawałem się też w dyskusje i polemiki. Mam nadzieję, że kiedyś będzie możliwe wydanie szerszej i uzupełnionej wersji tegoż zarysu. Ażeby uniknąć przeładowania przypisami, ograniczyłem dokumentację do najważniejszych źródeł i opracowań.

I. POWSTANIE BISKUPSTWA WILEŃSKIEGO

1. Chrzest Litwy

Dawna Litwa leżała z dala od potęg politycznych i głównych ośrodków cywilizacji. Dlatego też dość późno weszła na udokumentowaną arenę historyczną. Po raz pierwszy na kartach źródeł historycznych Litwa pojawiła się w 1009 r. w związku ze śmiercią męczenną św. Brunona z Kwerfurtu w czasie jego wyprawy misyjnej do Prusów, popieranej przez polskiego władcę Bolesława Chrobrego. W *Rocznikach Kwedlinburskich* pod wspomnianą datą zanotowano, iż misjonarz ten został zamordowany wraz z 18 towarzyszami na pograniczu Rusi i Litwy (*in confinio Rusciae et Lituae*)². Zginął on prawdopodobnie w kraju Jaćwieży.

Spośród narodów bałtyckich jedynie Litwini zdołali obronić swoją niezależność i rozwinąć się w rozległe państwo. Prusowie, Jadźwingowie oraz plemiona łotewskie uległy w XIII w. przemocy niemieckich Krzyżaków i Kawalerów Mieczowych. Litwini zaś dzielnie bronili się najpierw przed Rusią, następnie przed naporem niemieckich zakonów. Kawalerowie Mieczowi po klęsce zadanej im przez Żmudzinów pod Szawlami połączyli się w 1237 r. z Krzyżakami. Litwini urządzali też łupieżcze wyprawy na ziemie swoich sąsiadów, w tym także i na Polskę. Od pierwszej połowy XIII w. zaczęli rozciągać swą władzę na sąsiednie ziemie ruskie, najpierw na Ruś Czarną³.

Pierwsze wyraźne próby chrystianizacji Litwy datują się na wiek XIII. Szły one ze strony Polski oraz niemieckich zakonów, osiadłych nad Bałtykiem na ziemiach łotewskich i pruskich. Zagrożony koalicją antylitewską ksiądz Mendog obiecał mistrzowi inflanckiemu przyjęcie chrztu. W obietnicy tej kryła się gra polityczna, gdyż chodziło o pozyskanie sobie jednego z najgroźniejszych wrogów. Wykonując zobowiązania, ksiądz Mendog w 1251 r. przyjął chrzest, w dwa lata później otrzymał od papieża Innocentego IV koronę królewską i uroczystie koronował się w Nowogródku na króla. Arcybiskup gnieźnieński Pełka wyświęcił w 1253 r. polskiego dominikanina Wita na biskupa litewskiego, a Krzyżacy z arcybiskupem ryskim Albertem, przeciwdziałając wpływom polskim, doprowadzili w tym samym roku do wyświęcenia na biskupa Chrystiana. Na polecenie papieża zostało założone również biskupstwo litewskie. Jednak sytuacja wewnętrzna w państwie jeszcze nie dojrzała do chrystianizacji. Źródła nie przekazują infor-

² *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, Lwów 1872, s. 769.

³ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982, s. 46 ns.

macji o akcji chrystianizacyjnej, o zakładaniu kościołów. Ze śmiercią tragiczną Mendoga w 1263 r. kończy się pierwsza próba chrystianizacji Litwy. Wielu historyków uważa, że król ten po chrzcie wrócił do pogaństwa. Jego decyzja przyjęciem chrztu była podyktowana wyraźnie uwarunkowaniami politycznymi⁴.

W końcu XIII w. pewne obietnice chrztu czynił książę Witenes, po nim jego brat i następca na tronie książęcym Giedymin, a także jego synowie Kiejstut i Olgierd. Wszystkie te obietnice były czynione w określonych warunkach politycznych i należy je traktować jako posunięcia dyplomatyczne w trudnych dla Litwy okolicznościach⁵. Za tych władców chrześcijaństwo na Litwie było już znane w obrządku wschodnim i zachodnim. Państwo litewskie obejmowało olbrzymie terytoria ruskie z ludnością prawosławną. Synowie książęcy, przejmujący władzę w ruskich dzielnicach państwa, przyjmowali chrzest w obrządku wschodnim. Córki książęce, wychodząc za mąż za władców chrześcijańskich, również przyjmowały chrzest. Tak np. córka księcia Dowsprunka wyszła za mąż za księcia halickiego Daniela, córka Trojdena wyszła za mąż za księcia mazowieckiego Bolesława (w 1279 r.), Aldona Giedyminówna w 1325 r. za Kazimierza Wielkiego, a Danuta Kiejstutówna w 1376 r. za księcia czersko-warszawskiego Janusza⁶. Na Litwie mieszkali też Polacy uprowadzeni tam przez Litwinów w czasie wypraw na ziemie polskie. Tak np. w napadzie w 1277 r. zagarnięto około 40 tysięcy jeńców, w 1294 — 15 tysięcy, 1323 — 10 tysięcy, a w 1376 — 23 tysięcy⁷. Być może, iż liczby te są zawyżone, ale jest faktem bezspornym, że jeńcy wojenni z Polski, a więc chrześcijanie, byli osadzani na Litwie. Wśród nich z pewnością byli też kapłani. Zresztą Giedymin w 1323 r. w liście do franciszkanów prowincji saskiej prosił o kapłanów do obsługi kościołów franciszkańskich w Wilnie i Nowogródku, ale umiających po polsku, semigolsku i po rusku, „takich, jacy teraz są i dawniej byli”⁸. Niewykluczone, iż w miejscowościach, gdzie Polacy byli w większej liczbie, budowali sobie i świątynie katolickie. W układzie z 1379 r. jest wzmianka o wsiach polskich, znajdujących się nad środkowym Niemnem⁹.

Zbudowanie pierwszego kościoła katolickiego na Litwie z pewnością miało miejsce w czasach Mendoga, lecz po odpadnięciu tego władcy od chrześcijaństwa lub po jego śmierci, świątynia ta została zniszczona czy też przeznaczona do innych celów. Później, za czasów Witenesa, w końcu XIII w., prawdopodobnie zbudowano kościół dla cudzoziemców¹⁰. Potem pewne już wiadomości są o świątyniach franciszkańskich w Wilnie (św. Mikołaja) i Nowogródki oraz dominikańskiej w Wilnie¹¹. Za rządów Witenesa na jego dworze byli franciszkanie, któ-

⁴ Próby chrystianizacji Litwy przed 1386 r. tu tylko sygnalizuję. Na ten temat jest już obszerna literatura: W. Abraham, *Polska a chrzest Litwy*. W: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 1-36; Tenże, *Powstanie organizacji Kościoła tacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904; K. Chodynicki, *Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386*. *Przegląd Historyczny*, 18 (1914), s. 215-319; S. Hołodok, *Próby chrystianizacji Litwy przed rokiem 1386*, *Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku*, 4 (1978), nr 2 s. 115-122; Z. Ivinskis, *Kriekšionybės kelias Lietuvon*, *Tiesos Kelias*, 1938 nr 5, s. 273-312; Tenże, *Mindaugas ir jo Karuna*, *Aidai*, 1954, nr 1, s. 1-8, nr 2, s. 54-59; M. Kosman, *Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie w dobie przedreformacyjnej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1972, nr 1, s. 103-137; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933 i in.

⁵ Por. M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, Wrocław 1976, s. 16 ns.

⁶ W. Abraham, *Polska a chrzest Litwy*, s. 10.

⁷ Tamże, s. 12-14; H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938, s. 220.

⁸ W. Abraham, *Polska a chrzest Litwy*, s. 19.

⁹ J. Fijałek, *Wnuk Kiejstuta, Jan ks. drohiczyński*, *Kwartalnik Historyczny*, 28 (1914), s. 192-193.

¹⁰ M. Kosman, *Pogaństwo*, s. 117.

¹¹ Tamże, s. 125; W. Abraham, *Polska a chrzest Litwy*, s. 8.

rzy prowadzili jego kancelarię. Byli też i diacy prawosławni do pisania pism w języku ruskim. W czasach Giedymina doradcą przy nim był dominikanin Mikołaj i wzmiankowani są franciszkanie Henryk i Bertold, czasem także uczestniczący w posiedzeniach rady¹².

Mimo iż chrześcijaństwo na Litwie było znane już od dawna, to jednak czas na chrystianizację Litwinów przyszedł dopiero za rządów księcia Jagiełły, syna Olgerda. Czynnikiem odstrasającym od chrztu byli Krzyżacy i Kawalerowie Mieczowi, którzy pod pretekstem nawracania chcieli narzucić Litwinom swoją władzę, podobnie jak uczynili to z Prusami i Łotyszami. Krzyżacy w latach 1345-1382 zorganizowali aż 96 wypraw na Litwę, niszczących ogniem i mieczem kraj. Zagrożenie ze strony Krzyżaków było więc ogromne¹³. Ponadto zmieniła się na niekorzyść Litwy sytuacja na wschodzie. Po zwycięstwie wojsk wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra nad Tatarami na Kulikowym Polu w 1380 r. wzrósł autorytet Moskwy i wzmożło się ciśnienie ku niej pogranicznych księstw ruskich. W dodatku metropolita prawosławny Cyprian, przenosząc się po tej bitwie z Kijowa do Moskwy, podniósł jej znaczenie jako centrum Kościoła prawosławnej Rusi. Jagiełło, przejąwszy w 1377 r. władzę w państwie po swoim ojcu Olgerdzie w obliczu zagrożeń zewnętrznych i konfliktów wewnętrznych, po kilku latach walk i akcji dyplomatycznych, zdecydował się na chrzest i unię z Polską. Chrzest z rąk Krzyżaków odpadał całkowicie. Brano pod uwagę Moskwę, o czym świadczyłyby rozmowy w sprawie małżeństwa Jagiełły z córką Dymitra Dońskiego, ale chrzest prawosławny nie usuałł niebezpieczeństwa krzyżackiego (nadał glosliby, że nawracają Litwę, tym razem schizmatyczną), a ponadto groził utratą ziem ruskich, niezadowolaniem bojarów litewskich i na dłuższą metę rutenizacją Litwinów¹⁴. W takiej sytuacji dojrzewała myśl chrztu z Polski i unii z tym państwem, również zagrożonym przez Krzyżaków.

Dziś trudno jest ustalić, kto zainicjował rozmowy prowadzące do chrztu i związku dwóch państw. Latopis litewski podaje, iż „poczęli Lachowie z Krakowa posyłać do wielkiego kniazia Jagiełły z tym, by przyjął chrzest stareho Rzymu i by pojął królownę ich Jadwigę za żonę i stał się u nich w Krakowie królem na wszystkiej ziemi lackiej”¹⁵. Natomiast Długosz pisze: „Wielki książę Jagiełło na wieść, że dziewiczą królownę Jadwigę, córkę Ludwika, sprowadzono z Węgier do Królestwa Polskiego i ozdobiono koroną królewską oraz powierzono jej pełne rządy nad całym Królestwem Polskim, kiedy się nadto dowiedział z ustawicznie powtarzanych plotek i częstych doniesień swoich posłańców, których wysyłał na zwiady, że wspomniana królowna jest tak dalece urodziwa, iż uznano, że w tej chwili nie ma równej sobie na całym świecie, wysyła swoich braci, dwu książąt Skirgiełłę i Borysa oraz starostę wileńskiego Hanuła do Krakowa, do królowej Jadwigi i prałatów oraz panów polskich, by prosili o rękę wspomnianej królowny dla niego”¹⁶.

W wyniku spotkania poselstwa polskiego z Jagiełłą i książętami oraz bojarami litewskimi w Krewie powstał 14 VIII 1385 r. dokument, zwany aktem unii krewskiej, określający warunki polsko-litewskiego związku. Na mocy tego aktu Polacy powoływali Jagiełłę na tron polski i oddawali mu królową Jadwigę za małżonkę, natomiast Jagiełło wśród swoich zobowiązań na pierwszym miejscu wymieniał obietnicę przyjęcia chrztu wraz z książętami jeszcze nie ochrzczoneymi i ludem litewskim¹⁷.

¹² M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa*, s. 20.

¹³ J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 70.

¹⁴ Tamże, s. 74; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972, s. 6-7.

¹⁵ J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 74.

¹⁶ J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, Księga X*, Warszawa 1981, s. 188.

¹⁷ *Akta unii Polski z Litwą 1385-1791*, Wyd. S. Kutrzeba i W. Semko-

Wprowadzanie w życie zobowiązań krewskich rozpoczęło się w początkach 1386 r. Szlachta polska zebrana w Lublinie obwołała władcę Litwy swym królem, o czym zawiadomiono go 11 II 1386 r. w Wołkowysku¹⁸. Jagiełło w lutym tego roku przybył do Krakowa. Przedtem z Sandomierza wysłał Dymitra z Goraja do mistrza krzyżackiego Konrada Zoellnera z zaproszeniem na ojca chrzestnego oraz wzięcia udziału w uroczystości ślubnej i koronacyjnej. Chrzest Jagiełły i niektórych jego braci (Korygiełły, Wigunta i Świdrygiełły) miał miejsce 15 II 1386 r. w katedrze wawelskiej. Chrztu udzielił arcybiskup gnieźnieński Bodzęta. Jagiełło otrzymał na chrzcie imię Władysława, a ojcem chrzestnym był książę Władysław Opolczyk. Trzeciego dnia po chrzcie odbył się ślub nowo ochrzczonego księcia z Jadwigą, a 4 marca koronacja na króla¹⁹.

Po chrzcie władcy litewskiego, będącym pierwszym etapem chrztu Litwy, po roku nastąpił drugi etap — chrzest Litwinów w ich kraju. Zimą 1386/87 r. król Jagiełło przybył w tym celu na Litwę „w towarzystwie prałatów, doktorów i mę-
żów pobożnych i osób duchownych w większej liczbie”²⁰. O następującym teraz chrzcie Litwinów bezcenna jest opowieść Długosza, choć niewolna od szeregu nie-
ścisłości. Oto fragmenty (nie budzące zastrzeżeń) tego opisu: „A po przybyciu na Litwę urządził w Popielec zjazd w Wilnie. Kiedy tam na rozkaz królewski z-
gromadzili się bracia króla, książęta trocki Skirgiełło, grodzieński Witold, kijow-
ski Włodzimierz, nowogrodzki Korybut oraz spora liczba rycerzy i ludu, przez
wiele dni król polski Władysław z pomocą chrześcijańskich książąt, którzy się
zgromadzili, pracowali nad rycerzami i ludem, aby porzuciwszy fałszywych bog-
gów, których dotąd czcili zwiedzeni fałszem i błędem pogan, zgodzili się uznać
i przyjąć wiarę i kult jednego, prawdziwego Boga i jego chrześcijańską religię.
Kiedy barbarzyńcy sprzeciwiali się temu i twierdzili, że jest rzeczą niegodziwą
i nieroztropną wbrew zwyczajom przodków opuszczać i narażać na zniszczenie
siebie i swoje bóstwa (...), król Władysław kazał na oczach barbarzyńców zgasić
uznawany przez nich za wieczny ogień w mieście Wilnie, głównym mieście i sto-
licy narodu (...). Po rozbiciu zaś i zniszczeniu bożków, kiedy naocześnie przekonali
się o fałszywości swoich bóstw, które ich do tej pory, jak się przekonali, zwoziły,
cały lud i naród litewski z gotowością i oddaniem zgodził się chętnie przyjąć wiarę
chrześcijańską i wyrzec się dawnego błędu. Nauczeni przez kapłanów polskich,
a raczej przez króla Władysława, który znał język tego narodu i którego chętnie
słuchali, w ciągu kilku dni prawd wiary, w które należy wierzyć, Modlitwy Pań-
skiej i Składu Apostolskiego, zostali obmyci wodą Chrztu Świętego. Pobożny król
Władysław dawał każdemu człowiekowi z ludu po przyjęciu chrztu nowe szaty,
koszule i odzież z sukna przywiezionego z Polski”²¹.

Z pewnością rok czasu, jaki upłynął od chrztu Jagiełły do chrztu narodu li-
tewskiego, był okresem intensywnych przygotowań i w Polsce (np. szycie szat) i na
Litwie (budowa katedry) do tego ważnego wydarzenia i wszystko zostało nale-
życie przemyślane. W chrzcie Litwinów nie bierze udziału ani królowa Jadwiga,
ani arcybiskup gnieźnieński czy któryś z hierarchów polskich poza biskupem
Andrzejem, przewidzianym na pierwszego biskupa wileńskiego. Według Pauliusa

wicz, Kraków 1932, nr 1 s. 1-3. O sprawach związanych z aktem krewskim zob. m.in. H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938; J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa 1970.

¹⁸ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa*, s. 23; S. Hołodok, *Chrzest Litwy. Studium historyczno-liturgiczne*, WKAB (Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku), 9 (1983) nr 3 s. 69.

¹⁹ S. Hołodok, *Chrzest Litwy*, s. 70.

²⁰ J. Fijałek, *Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej* (dalej: J. Fijałek, *Uchrześcijanienie*). W: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 56.

²¹ J. Długosz, *Roczniki, Księga X*, s. 210-211.

Rabikauskasa stało się tak zgodnie z wolą monarchy, który chciał, aby chrzest jego narodu nie był czymś przychodzącym jakby z zewnątrz, ale stał się jego wewnętrzną sprawą, a król sam, aby był przewodnikiem do chrztu dla swoich rodaków²². Biorąc pod uwagę teologiczne rozumienie sakramentu chrztu w tamtych czasach, Jagiełło, nawróconego władcę chrzczącego swój naród, należałoby uznać za ojca chrzestnego narodu litewskiego i tym też w jakimś stopniu tłumaczyć nieobecność na Litwie królowej i polskich hierarchów²³.

Chrzest Litwinów w okresie zimowym odbywał się przez polanie wodą, a wiosną i latem być może także przez zanurzenie w wodzie. Poprzedzony on był pouczeniem o prawdach wiary, katechezą. Katechizowali i chrzcili kapłani z Polski, wśród nich biskup Andrzej Jastrzębiec. Obok kapłanów z orszaku królewskiego w nawracaniu Litwinów z pewnością brali udział franciszkanie z klasztoru wileńskiego, tu mieszkający i znający język litewski²⁴. W katechezę zaangażowany był sam król, o którym przekazuje się, że przetłumaczył na język litewski „Ojcie nasz” i „Wierzę w Boga”²⁵. Aby zachęcić Litwinów do przyjmowania chrztu i umocnienia nowej wiary, Jagiełło nadał przywileje szlachcie litewskiej, która przyjęła chrzest i zobowiązał wszystkich Litwinów do przyjmowania chrztu katolickiego²⁶. Z Wilna król z grupą misjonarzy wyruszył do innych miejscowości, gdzie również chrzczono i zakładano kościoły.

2. Założenie diecezji wileńskiej

Aby położyć trwałe fundamenty pod dzieło chrystianizacji Litwy, król Władysław Jagiełło w dniu 17 II 1387 r. wydał w Wilnie przywilej fundacyjny dla biskupstwa wileńskiego²⁷. W dokumencie tym oświadczał, że na zamku wileńskim zbudował kościół pod wezwaniem św. Stanisława i św. Władysława, który za zgodą papieża ma być stolicą biskupią i nadaje mu odpowiednie uposażenie. Do papieża w imieniu swoim i królowej Jadwigi wysłał suplikę, w której powiadamiano o chrzcie władcy Litwy i narodu litewskiego, o zbudowaniu kościoła św. Stanisława i św. Władysława, o uposażeniu go i proszono o podniesienie tej świątyni do godności katedry²⁸.

Posel królewski Mikołaj Trąba nie dotarł jednak do papieża, gdyż w drodze przez kraje niemieckie został zatrzymany i uwięziony przez Habsburgów, mszczących się za to, że nie doszło do skutku małżeństwo Wilhelma z Jadwigą. Do celu dotarł drugi posel królewski biskup poznański Dobrogost²⁹. Papież Urban VI w dniu 12 III 1388 r. w Perugii wydał biskupowi Dobrogostowi bullę *Romanus Pontifex*, zlecającą mocą władzy papieskiej, po zbadaniu wymaganych warunków, ustanowić w Wilnie katedrę, przenieść do niej dotychczasowego biskupa sereckiego Andrzeja, oddać mu w zarząd ten kościół i odebrać przysięgę³⁰. Był to więc dokument pozwalający na utworzenie diecezji wileńskiej. Z upoważnienia papieża dokonać tego miał wspomniany biskup poznański. Posel królewski wioził też list papieski do króla Władysława, wystawiony 17 IV 1388 r., wyrażający

²² Taką opinię wygłosił prof. P. Rabikauskas w swoim referacie na temat chrztu Litwy na sympozjum w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie w dniu 12 XI 1986 r.

²³ Z dyskusji po referacie Rabikauskasa na wspomnianym sympozjum (głos Jerzego Wolnego).

²⁴ J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 64.

²⁵ S. Hołodok, *Chrzest Litwy*, s. 80.

²⁶ Tamże, s. 83.

²⁷ KDKW (*Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*), Wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. 1, Kraków 1948, nr 1, s. 1-9.

²⁸ Tamże, nr 7 s. 15.

²⁹ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 10.

³⁰ KDKW, nr 10, s. 20-22.

m.in. radość z powodu jego chrztu i rozszerzenia wiary Kościoła Rzymskiego oraz nazywający Jagiełłę mianem *princeps christianissimus*³¹.

Bp Dobrogost przywiózł do Polski dokumenty papieskie w czerwcu 1388 r. Do Wilna natomiast przybył razem z królem w drugiej połowie tego roku i dopełnił zleczone mu przez papieża czynności. Podniósł do rangi katedry zbudowany przez Jagiełłę kościół św. Stanisława i św. Władysława, pierwszym biskupem wileńskim ustanowił Andrzeja herbu Jastrzębiec, dotychczasowego biskupa Seretu oraz ustanowił kapitułę katedralną, składającą się z dwóch prałatur i 10 kanonii³². Świeżo założone biskupstwo papież Bonifacy IX bullą z 2 IV 1398 r. *Ad hoc Nos Deus* wziął w specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej i ustanowił dla niego konserwatorów w osobach biskupa płockiego Jakuba, poznańskiego Mikołaja i opata Stefana z Łysej Góry³³.

Ani w bulli papieskiej, ani w dokumencie wykonawczym bpa Dobrogosta nie ma żadnej wzmianki o granicach nowo założonej diecezji. Można jednak wnioskować, że nowe biskupstwo objęło całą północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż na jego południu, na ziemiach ukraińskich były już diecezje: kamieniecka, kijowska i włodzimierska. We wspomnianych dokumentach nie ma również mowy o przynależności metropolitalnej nowej diecezji. W tym względzie istnieją wśród historyków rozbieżne zdania. Jedni uważają, że diecezja wileńska była najpierw wprost podległa Stolicy Apostolskiej, a dopiero później została włączona do metropolii gnieźnieńskiej³⁴, inni, że od samego początku należała do tejże prowincji kościelnej³⁵. Wszystko wskazuje na to, że zgodnie z dawną praktyką rzymską, nowo założone biskupstwo było wprost zależne od Stolicy Apostolskiej i miało status biskupstwa wyjątego. Dopiero w latach dwudziestych XV w. zostało włączone do metropolii gnieźnieńskiej³⁶.

II. TERYTORIUM

1. Granice

Bulla papieska oraz dokument bpa Dobrogosta, jak już wspomnieliśmy, nie mówiły o terytorium nowej diecezji. Ponieważ było to pierwsze biskupstwo na terenach jeszcze misyjnych, objęło ono swoim zasięgiem cały obszar Litwy właściwej oraz ziemie ruskie północnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, południowa część miała już biskupstwa łańskie.

Trudno mówić o konkretnych granicach diecezji wileńskiej w początkowym jej okresie. Te kształtowały się stopniowo wraz z rozwojem sieci parafialnej i formowaniem się granic sąsiednich biskupstw. Po utworzeniu w 1417 r. diecezji żmudzkiej biskupstwo wileńskie graniczyło z nią na zachodzie. W północnym jej odcinku granica nie biegła jednak linią podziału między Żmudzią i Aukstotą, lecz przebiegała przez powiat upicki, należący do województwa trockiego. W tym rejonie w końcu XVI w. i w pierwszej połowie XVII nastąpiły zmiany graniczne na korzyść diecezji wileńskiej, do której ze żmudzkiej przy-

³¹ Tamże, nr 12, s. 22-24.

³² Tamże, nr 13, s. 24-26.

³³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, ABMK Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 19 (1969) s. 294.

³⁴ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 11; B. Kumor, *Powstanie metropolii wileńskiej* (opracowanie, zamieszczone w tym tomie).

³⁵ Zob. rec. E. Wiśniowskiego pracy J. Ochmańskiego, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu* (Poznań 1972), zamieszczona w „Roczniku Lubelskim”, t. 17 (1974), s. 285-290.

³⁶ Uzasadnienie tego stanowiska zob. B. Kumor, *Powstanie metropolii wileńskiej* (w tym tomie).

łączono parafię Poswol i pewne tereny pod Upitą³⁷. Po tych zmianach granica między tymi diecezjami biegła od Inflant na wschód od rzeki Muszy w kierunku południowym, zostawiając po stronie żmudzkiej parafię Sałaty, a dalej po stronie wileńskiej Poswól, później także Nowe Miasto i poniżej Wodokt dotykała rzeki Niewiaży, której biegiem podążała do Niemna. Na południe od tej rzeki granica zmierzała ku Prusom i mniej więcej pokrywała się z granicami Żmudzi³⁸. W tym rejonie w początkach XVII w. przedmiotem sporu granicznego było 5 parafii diecezji wileńskiej: Olwita, Wilkowyszki, Pojewonie, Łankieliszki i Grauzyski, o które zabiegał biskup żmudzki. Pozostały one jednak przy diecezji wileńskiej³⁹.

Granica z zakonem krzyżackim uformowała się po układzie melneńskim z 1422 r. i od diecezji żmudzkiej aż po rzekę Elk granica diecezji wileńskiej z nią się pokrywała. Jedyny chyba wyjątek stanowiła wieś Zawady, znajdująca się w XVIII w. po pruskiej stronie, a należąca do parafii Rajgród⁴⁰.

Dalej rzeki Elk, a następnie Biebrza odgraniczały diecezję wileńską od płockiej. Uformowanie się granicy na tym odcinku z pewnością miało związek z przyłączeniem przez wielkiego księcia Witolda do Litwy Podlasia, którego północna część znalazła się w granicach diecezji wileńskiej, a południowa w łuckiej. Granice na odcinku podlaskim formowały się dość długo. Odnotować też należy, że bagniste tereny w widłach Biebrzy i Narwi zostały w obrębie diecezji płockiej, gdyż zbudowany tu w 1777 r. kościół filialny w Giełczynie należał do parafii Wizna⁴¹.

Zaczynająca się poniżej Tykocina granica z diecezją łucką biegła przy rzece Narew po jej północnej stronie, następnie rzeką Jasioldą aż do jej ujścia i Prypecią. Przed Dawidgródkiem granica skręcała na południe do ustalonej w związku z unią lubelską granicy między Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim. Od tego miejsca diecezja wileńska graniczyła z kijowską i biegła na wschód w pobliżu granic Korony i Litwy, zostawiając po stronie diecezji kijowskiej Jurewicze, a po wileńskiej Mozyr i Łojów i biegnąc w kierunku granicy z Rosją. Przyłączenie do biskupstwa wileńskiego ziem na południe od Prypeci może mieć związek ze znajdującymi się tu włościami Uborć i Kamieńszczyzna, nadanymi przez Witolda biskupstwu i kapitule. Południowe granice uformowały się ostatecznie w końcu XVI, a może aż w XVII w.⁴².

Na wschodzie granice diecezji sięgnęły z czasem granic państwa, ale te aż do drugiej połowy XVII w. ulegały ciągłym zmianom. Po utworzeniu w początkach XVII w. diecezji smoleńskiej ustaliły się granice północno-wschodnie i północne aż do Inflant. Granica z Inflantami ustaliła się wcześniej, najpierw z archidiecezją ryską, a później z biskupstwem inflanckim. Przyjmuje się, że granice diecezji wileńskiej uformowały się ostatecznie w XVII w. i przetrwały do rozbiórów państwa⁴³. Przed pierwszym rozbiorem kraju biskupstwo wileńskie liczyło 231 000 km² powierzchni.

W wyniku pierwszego rozbioru kraju od diecezji wileńskiej oderwane zostały ziemie na północ od Dźwiny i wschód od Druci i Dniepru. Tereny te wia-

³⁷ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, 19 (1969), s. 294-295 i 313.

³⁸ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, Lwów 1936. Por. S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*. Mapy, Lublin 1979.

³⁹ J. Totoraitis, *Ginčas del sienos tarp Zemaičiu ir Vilniaus dijecezių*. Tiesos Kelias, 1937, s. 645-652; T. Krahel, *Historiografia*, s. 98.

⁴⁰ *Synodus Dioecesis Vilnensis ab... Michaele Joanne Zienkovicz Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopo Vilnensi... Anno Domini MDCCXLIV... celebrata*, Vilnae 1744, s. 145.

⁴¹ M. Giedź, *Kościół parafialny p.w. Marii Panny w Giełczynie*, WKAB, 8 (1982), nr 3, s. 86-87.

⁴² W. Semkowicz, *Mapa historyczna*, s. 7 ns.

⁴³ Tamże.

czono do utworzonej archidiecezji mohylewskiej⁴⁴. Po ostatnim rozbiórce caryca Katarzyna w 1796 r. zlikwidowała diecezję wileńską, włączając ją do inflanckiej. Trwało to krótko, gdyż car Paweł I szybko przywrócił do życia biskupstwo wileńskie, które w wyniku ustaleń ze Stolicą Apostolską w 1798 r. uległo wielkiemu zmniejszeniu i otrzymało nowe granice. W jego skład wchodziła teraz gubernia kurlandzka, słonimska, przemianowana wkrótce na grodzieńską i większa część guberni wileńskiej (bez Żmudzi)⁴⁵. Kolejne zmiany granic nastąpiły po „konkordacie” z 1847 r., kiedy to terytorium diecezji objęło w całości gubernię wileńską i grodzieńską.

W związku z powstaniem po pierwszej wojnie światowej dwóch niepodległych państw, litewskiego i polskiego, diecezję wileńską podzieliły najpierw granice państwowe, a w 1925 r. w związku z konkordatem między rządem polskim i Stolicą Apostolską i nowym rozgraniczeniem diecezji polskich, Wilno zostało podniesione do rangi stolicy arcybiskupstwa i metropolii, a archidiecezja otrzymała nowe granice. Liczyła odtąd 53 960 km² powierzchni i była największą diecezją w Polsce⁴⁶.

Po ostatniej wojnie archidiecezja została podzielona granicami politycznymi. W granicach Polski pozostało 6000 km², w Litewskiej Republice znalazło się 9527 km², a reszta obszaru w granicach Białoruskiej Republiki Radzieckiej⁴⁷.

2. Organizacja terytorialna

Rozwijająca się sieć parafialna w diecezji wileńskiej⁴⁸ przez długi czas nie była organizowana w dekanaty. Mimo iż wzorce organizacyjne Kościoła na Litwie brał z Polski, to w tym względzie, z podziałem na dekanaty bardzo zwlekano. Z pewnością miało to związek z rzadką początkowo siecią kościołów i wielkimi odległościami. Początki podziału na dekanaty datują się na połowę XVI w. Pierwsze wzmianki o dekanatach mamy w synodzie diecezjalnym z 1555 r. oraz w rejestrach podatkowych z 1553 i 1559 r.⁴⁹. W tych ostatnich kościoły parafialne są wymienione w pięciu „kluczach”: trockim, mojszagolskim, antokolskim, miednickim i rudomińskim. Również bp Bendykt Wojna w swojej relacji do Rzymu z 1604 r. pisze, iż jego diecezja dzieli się na 5 części (wileńską, niemenczyńską, rudnicką, rudomińską i miednicką), *quibus aliquot proprii praesunt decani rurales*⁵⁰. Z tego można wnioskować, że określenie „klucz” w języku urzędowym odpowiadało nazwie „dekanat”⁵¹.

Bp Abraham Wojna w relacji z 1635 r. wymienia już 10 dekanatów: Knyszyn, Grodno, Kowno, Nieśwież, Wołkowysk, Mińsk, Lida, Wiłkomierz, Braclaw i Szklów⁵². Do 1669 r. uformował się podział na 26 dekanatów, który nie zmieniony przetrwał aż do rozbiorów. Były to następujące dekanaty: 1. Wilno, 2. Pobojsk, 3. Oszmiana, 4. Swir, 5. Lida, 6. Raduń, 7. Wiłkomierz, 8. Kupiszki, 9. Brasław,

⁴⁴ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, 20 (1970) s. 300; Tenże, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 192.

⁴⁵ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, 20 (1970) s. 301; Tenże, *Ustrój i organizacja*, s. 195.

⁴⁶ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, 22 (1971), s. 329.

⁴⁷ T. Krahel, *Rys historyczny archidiecezji w Białymstoku*. W: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku. Rok 1979*, Białystok 1979, s. 32; P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1982, s. 56-57.

⁴⁸ Na temat organizacji parafialnej zobacz opracowanie w tym tomie.

⁴⁹ J. Sawicki, *Concilia Poloniae. T. 2: Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*. Warszawa 1948, s. 28; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 72.

⁵⁰ *Relationes status dioeceseum un Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioecesis Vilnensis et Samogitiae*, Red. P. Rabikauskas, Roma 1971, s. 28.

⁵¹ Por. J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 72.

⁵² *Relationes*, s. 67.

10. Troki, 11. Siemno, 12. Grodno, 13. Kowno, 14. Olwita, 15. Połock, 16. Nowogródek, 17. Słonim, 18. Różana, 19. Wołkowysk, 20. Witebsk, 21. Orsza, 22. Mińsk, 23. Radoszkowice, 24. Bobrujsk, 25. Augustów, 26. Knyszyn⁵³. Najmniejszy dekanat, augustowski, liczył w 1772 r. 9 parafii, największy zaś, orszański, miał 24 parafie i 2 filie. Cała diecezja liczyła wówczas 423 parafie i 137 filii⁵⁴ oraz 228 klasztorów męskich i 35 żeńskich⁵⁵.

Największe zmiany w sieci dekanalnej nastąpiły po 1798 r. Wiązą się one ze zmianami terytorialnymi diecezji oraz powstaniem nowych dekanatów. W 1800 r. w biskupstwie wileńskim było 18 dekanatów: wileński, brasławski, grodzieński, kowieński, lidzki, nowogródzki, oszmiański, słonimski, świrski — zawilejski, trocki, wilkomierski, wołkowyski, upicki, brzeski, kobryński, prużański, kurlandzki i semgalski. Pięć ostatnich zostało przyłączonych w 1798 r. do diecezji wileńskiej z diecezji łuckiej (brzeski, kobryński i prużański) oraz inflanckiej (kurlandzki i semgalski). Dwa ostatnie dekanaty zostały utworzone w 1800 r. przez bpa Jana Nepomucena Kossakowskiego, gdyż dotąd Kurlandia i Semgalia nie były podzielone na dekanaty⁵⁶. Chwilowo przestały istnieć dekanaty kupiski, pobojski i raduński, natomiast zupełnie zanikł dekanat różański. W ich miejsce powstał tylko jeden nowy — upicki.

W XIX w. formowanie się sieci dekanalnej zostało zakończone czy też raczej zahamowane w 1852 r. Do tego czasu od 1798 r. powstały następujące nowe dekanaty (nie licząc przyłączonych istniejących już wcześniej): wiszniewski (1799 r.), upicki, kurlandzki i semgalski (1800), abelski (przed 1817), święciański i stwołowicki (1828), nowoaleksandrowski (1836)⁵⁷, merecki i uciański (1839), giedrojcki, kiejdański i poniewieski (1843), jezneński i dziśnieński (1850). Dekanat jezneński w 1852 r. został zlikwidowany i odtąd aż do 1919 r. sieć dekanalna była bez zmian i liczyła 23 dekanaty.

Przed powstaniem styczniowym największy dekanat, bielski, liczył 25 parafii, najmniejszy zaś — prużański — 6 parafii. W 20 lat później, a więc po latach największego ucisku religijnego i narodowego, liczby te kształtowały się następująco: największy dekanat, bielski, miał 20 parafii, a najmniejszy, kobryński — tylko 2 parafie. W tym czasie zlikwidowano bowiem 46 parafii. Każdy dekanat w guberni grodzieńskiej w tym okresie obejmował obszar jednego powiatu, natomiast w guberni wileńskiej w większości powiatów były dwa dekanaty, tylko w wileńskim trzy, a w dziśnieńskim jeden⁵⁸.

Po prawie 70 latach zahamowania rozwoju sieci dekanalnej nowy jej rozwój nastąpił po odzyskaniu niepodległości. W latach 1920-1925 przybyło 12 nowych dekanatów: w 1920 — Brański, Brzostowica, Dąbrowa, Drohiczyn, Łunna, w 1923 — Głębokie, Miory, Malaty, Stokliszki, Żośle i w 1925 Bieniakonie oraz Wasiliszki. Podniesiona do rangi arcybiskupstwa archidiecezja wileńska w nowych granicach liczyła w 1925 r. 25 dekanatów, a przed wybuchem II wojny światowej osiągnęła liczbę 30, gdyż przybyło nowych 6 dekanatów (Kalwaria, Korycin, Mołodeczno, Turgiele, Worniany i Zdzięcioł), a likwidacji uległ dekanat „wileński w powiecie”⁵⁹.

⁵³ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 467-469.

⁵⁴ S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, s. 267-286.

⁵⁵ W. Müller, *Zakony w diecezjach i województwach. W: Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1972, s. 60 i 83; E. Janicka-Olczakowa, *Zakony żeńskie w Polsce. W: Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969 s. 767.

⁵⁶ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 551; T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Lublin 1971 (mps), tabela: „Sieć dekanalna w diecezji wileńskiej na podstawie schematyzmów”.

⁵⁷ T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej* (tabela).

⁵⁸ T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, ABMK, 38 (1979), s. 138.

⁵⁹ *Catalogus ecclesiarum et cleri Dioecesis Vilnensis...* z lat 1920-1925 i *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilnensis...* z lat 1926-1939.

Po ostatniej wojnie w granicach Litewskiej Republiki Radzieckiej przybyły 3 nowe dekanaty: Dukszy (Dukštas), Soleczniki Wielkie (Šalčininkai) i Orany (Varena) i razem archidiecezja wileńska w granicach tej republiki liczy 87 parafii w 8 dekanatach⁶⁰. W granicach natomiast archidiecezji w Białymstoku przybyły 2 nowe dekanaty w wyniku podziału dekanatu białostockiego na 3: Białystok Południe, Białystok Północ i Białystok Zachód.

Jednostkami wyższego rzędu terytorialnej organizacji diecezjalnej były archidiaconaty, sufraganie i oficjałaty okręgowe. W diecezji wileńskiej był tylko jeden archidiaconat terytorialny, w Obolcach, zwany białoruskim. Utworzył go bp Eustachy Wołowicz w 1619 r. „dla wzmocnienia zarządu i dozoru diecezjalnego na północnych kresach” i miał „pewne przywileje sufraganii”⁶¹. Uposażeniem archidiaconów białoruskich był majątek Wiadziec w powiecie sienneńskim, nadany przez bpa Wołowicza. Nie znamy działalności archidiaconów ani też terytorium tego archidiaconatu, który istniał do utworzenia archidiecezji mohylewskiej po pierwszym rozbiore⁶².

Oprócz sufraganii wileńskiej, istniejącej od początków XVI w., w diecezji wileńskiej na przestrzeni jej dziejów istniały 4 sufraganie terytorialne: białoruska, trocka, brzeska i kurlandzka. Sufraganię białoruską założył w 1652 r. bp Jerzy Tyszkiewicz, powołując na pierwszego sufragana Teodora Skuminowicza. Sufragania ta początkowo nie miała specjalnego uposażenia. Wkrótce po pierwszym rozbiore przestała istnieć, a ostatnim jej sufraganem był późniejszy arcybiskup mohylewski Stanisław Bohusz Sierstrenczewicz⁶³.

Następna sufragania, trocka, jak wszystko na to wskazuje, nie powstała dla usprawnienia zarządu diecezją, lecz dzięki staraniom i ambicjom Józefa Kossakowskiego, który w 1775 r. został jej pierwszym sufraganem. Wystarał się on także na sejmie o nadanie tej sufraganii dóbr pojezuickich Haraburdziszek i Mussy⁶⁴. Ostatnim sufraganem trockim był bp Jan Cywiński († 1846), po śmierci którego już nigdy nie została obsadzona.

Kolejne dwie sufraganie, kurlandzka i brzeska, powstały po rozgraniczeniu diecezji w 1798 r. i swoje istnienie zawdzięczały biskupowi wileńskiemu Janowi Nepomucenowi Kossakowskiemu. Obie nie miały specjalnych funduszy. Sufragania kurlandzka po rozgraniczeniu diecezji po 1847 r. odeszła do diecezji żmudzkiej⁶⁵. Sufragania brzeska miała tylko jednego sufragana. Był nim eksjezuita bp Adam Kłokocki, po śmierci którego w 1822 r. sufragania stale wakowała. Sufraganie brzeska i trocka definitywnie zostały zlikwidowane w 1925 r.⁶⁶

Odnotać również trzeba oficjałaty okręgowe, które w diecezji wileńskiej istniały bardzo krótko. Wprawdzie o potrzebie oficjałów biskupich miejskich i wiejskich mówiono na synodach diecezjalnych w 1546 i 1555 r.⁶⁷, ale nie ma żadnych dowodów na to, by ich w tym okresie zamianowano. Dopiero bp Jakub Ignacy Massalski około 1771 r. powołał do życia 4 oficjałaty okręgowe: w Trokach, Grodnie, Słucku i „na Białorusi”⁶⁸. Miały one usprawnić zarząd diecezją, ale nie spełniły tych zamierzeń i zostały w 1781 r. zlikwidowane. Konsystorz białoruski do 1774 r. urzędował w Leplu, a następnie w związku ze zmianami granic, spowodowanymi rozbiorem kraju, miejscem jego działania były kolejno Muśniki, Kublicze i Mohylew. Oprócz oficjała w tym konsystorzu urzędowało jeszcze dwóch

⁶⁰ *Kataliku Kalendorius — Žinynas* 1985, Kaunas — Vilnius 1985, s. 202-212.

⁶¹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 102.

⁶² Tamże, s. 103.

⁶³ W. Przyałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 2, Petersburg 1860, s. 136.

⁶⁴ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 86.

⁶⁵ Tamże, s. 90-91.

⁶⁶ W schematyzmach diecezjalnych figurowały jako wakujące do 1925 r.

⁶⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 23 ns.

⁶⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 56 i 85; W. Przyałgowski, *Żywoty*, t. 3, s. 183-184.

sędziów surogatów⁶⁹. Z faktu łączenia w jednej osobie funkcji oficjała i sufragana białoruskiego (bp Feliks Towiański) można wnioskować, że oficjelał ten obejmował teren sufraganii białoruskiej. Nazwa zaś oficjelałatu „grodzieńsko-podlaski” sugeruje, iż obejmował on Grodzieńszczyznę i Podlasie⁷⁰.

Po utworzeniu sufraganii brzeskiej i kurlandzkiej (po 1798 r.) ustanowione zostały przy tych sufraganiach także oficjelałaty okręgowe. Istniały one krótko, gdyż ostatni raz figurują w schematyzmach wileńskich w 1805 r. Oficjelałem brzeskim był sufragan brzeski bp Kłokocki, natomiast kurlandzkim był prepozyt kapituły kurlandzkiej, czyli pilytyńskiej — ks. Jan Goldberger⁷¹.

3. Ludność

W pierwszym okresie dziejów diecezji ośrodki duszpasterskie powstawały przede wszystkim na ziemiach Litwy etnicznej oraz tam na Rusi, gdzie były skupiska ludności litewskiej (np. Obolce). Litwini stanowili więc główną masę wiernych. Ponadto byli też nieliczni wierni narodowości niemieckiej (Wilno) oraz Polacy, którzy po unii zaczęli napływać na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z pewnością także część jeńców wojennych, uprowadzonych przez Litwinów w czasie ich najazdów na ziemie polskie, pozostała na ziemiach litewsko-ruskich. W dokumencie krewskim Jagiełło zobowiązał się do uwolnienia jeńców polskich, ale nie mamy nigdzie informacji o ich powrocie. Liczba Polaków zwiększyła się w diecezji wraz z włączeniem do Litwy przez Witolda Podlasia. Ponieważ i Rusini przechodzili także na katolicyzm, ich również trzeba uwzględnić wśród wiernych diecezji wileńskiej.

Aż do XVIII w. nie mamy obliczeń, ilu mogło być katolików w diecezji wileńskiej. Całe Wielkie Księstwo Litewskie w dobie unii lubelskiej (bez Ukrainy i Podlasia), według szacunkowych obliczeń, zamieszkiwało około 2 250 000 mieszkańców, w tym samą Litwę etniczną około 556 tys. mieszkańców⁷².

Według spisu ludności z 1768 r. diecezja wileńska w 391 parafiach (a więc bez danych z około 30 parafii) liczyła 624 593 wiernych, sposobnych do przyjmowania sakramentów oraz „680 prawosławnych, 5686 luteranów, 3810 kalwinistów, 1703 Tatarów, 721 Karaimów, 81 bohomolców i 105 filiponów”⁷³. Nie podano tu liczby unitów. Wiadomo natomiast, że w 1773 r. w archidiecezji połockiej, znajdującej się prawie w całości w granicach diecezji wileńskiej, było 595 844 osoby obrządku unickiego⁷⁴.

Według raportów dziekańskich, wydrukowanych w rubryce z 1790 r. statystyka diecezji wileńskiej z 1788 r. przedstawiała się następująco:

dorośli: mężczyźni	— 372 708
kobiety	— 353 380
małoletni: mężczyźni	— 138 270
kobiety	— 133 665
razem	— 998 023

Inne wyznania i religie: unicy — 390 563, dyzunicy — 21 621, dysydenci — 8338, Tatarzy — 4779, żydzi — 163 806⁷⁵. Wszystkich więc mieszkańców byłoby 1 587 130. Nie wiemy jednak, jaką wartość przedstawiają te dane, czy są one kompletne, gdyż zwykle w takich zestawieniach brakowało nieraz danych z szeregu parafii.

⁶⁹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 85.

⁷⁰ T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej*, ABMK, 38 (1979) s. 137.

⁷¹ Tamże.

⁷² J. Ochmański, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 214-215.

⁷³ B. Kumor, *Ze statystyki ludności na Litwie w II połowie XVIII w.*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 8 (1975), s. 62.

⁷⁴ Tamże, s. 64.

⁷⁵ K. Matyno, *Kartka z dziejów naszych*, *Dwutygodnik Diecezjalny*, 4 (1913), s. 33.

Coroczne dane o ilości wiernych w diecezji zaczęto od 1860 r. drukować w schematyzmach, wydawanych razem z kalendarzami liturgicznymi diecezji wileńskiej. Oto ilość wiernych z wybranych schematyzmów:⁷⁶

1860 —	868 441	1900 —	1 347 065
1865 —	910 423	1904 —	1 388 038
1869 —	922 617	1906 —	1 438 532
1880 —	1 064 581	1910 —	1 415 051
1890 —	1 189 618	1915 —	1 388 616

Dane te są bardzo ciekawe, choć nie są zbyt dokładne. Ukazują nam raptowne wzrosty liczby wiernych, jak np. po 1905 r., a także i zmniejszanie się w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej. Ten ubytek wiernych ks. Jan Kurczewski tłumaczy emigracją zarobkową ludności⁷⁷.

Diecezja wileńska była wielonarodowa i wielowyznaniowa. Tę specyfikę ukazuje dobrze statystyka archidiecezji wileńskiej z lat międzywojennych. Przykładowo podajemy tu dane, ukazujące stan z dnia 31 XII 1938 r.⁷⁸.

Wierni według narodowości

Polacy	—	1 375 966
Litwini	—	90 305
Białorusini	—	25 148
Łotysze	—	97
Rosjanie	—	4473
Niemcy	—	162
Razem	—	1 496 212 ⁷⁹

Innowiercy

Luteranie	—	4269
Kalwini	—	456
Prawosławni	—	671 194
Żydzi	—	224 678
Mahometanie	—	3908
Staroobrzędowcy	—	26 625
Sekciarze	—	3241
Razem	—	934 371

Wszystkich mieszkańców na terenie archidiecezji wileńskiej według tych danych było 2 430 583. Katolicy stanowili 61,56% ogółu mieszkańców. Statystyka ta została sporządzona na podstawie danych, nadesłanych przez proboszczów do kurii arcybiskupiej. Nie próbuję tych wykazów analizować, gdyż na to trzeba byłoby odrębnego studium. Uderza jednak nieuwzględnienie karaimów.

III. UPOSAŻENIE

1. Biskupstwa

Przywilejem z dnia 17 II 1387 r. król Władysław Jagiełło nadał przybyłemu biskupstwu wileńskiemu następujące uposażenie: zamek Tauroginie z przyległą

⁷⁶ Dane ze schematyzmów, drukowanych razem z kalendarzami liturgicznymi diecezji wileńskiej.

⁷⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 526.

⁷⁸ AAB (Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku). Teczka „Statystyka archidiecezji wileńskiej”.

⁷⁹ *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilnensis pro Anno Domini 1939*, Vilnae 1939, s. 133 podaje inną liczbę wiernych, a mianowicie 1 485 486.

włością, wsie Łabonary i Malaty, włości Dubrowno, Werki i Bakszty, ogród przy mieście Wilnie obok ogrodu Gasztołda, część miasta Wilna z placami i domami od strony zamku, kamienicę z czterema domami drewnianymi i dwoma placami w obrębie murów oraz dziesiątą rybę z jazu na Niemnie na użytek stołu biskupiego⁸⁰. Były to rozległe dobra szacowane na około 900 km² przestrzeni 50-60 wsi i mniej więcej 650 dymów poddanej ludności⁸¹. Stanowiły one podstawę latyfundiów, które w szybkim czasie powiększyły się o kolejne nadania Jagiełły oraz księcia Witolda. Jagiełło w 1391 r. nadał jeszcze sióło Hermaniszki oraz 4 koniuchów i „nażanie miodowe” z sióła „Coreykowo”⁸². Wiadomo iż z nadania tego władcy pochodziły także dziesięciny z 9 dworów wielkksiążęcych: Niemież, Cudzeniszki, Worniany, Zejmiana, Rudomina, Lebedzewo, Hajna, Krasne Sióło i Mołodeczno⁸³.

Księżę Witold już w 1388 r., jako władający dzielnicą podlaską i grodzieńską nadał biskupstwu 5 wsi: Terebuń, Kołodno, Wasilew, Jarnice i Wiechotnicę, z których większość zamieniono później na inne włości (Jarnice na Lubary, Wiechotnicę na Milejkowo, Moranonnikowicze i Błużę, a Terebuń na Wołożyn i Starzynki)⁸⁴. Tenże książę z polecenia i za zgodą króla nadał w 1395 r. trzy sióła z ludźmi: Korzeń, Haniewicze i Wołcza oraz dziesięcinę z Cudzeniszek i dań miodową⁸⁵. Największymi nadaniami Witolda była darowana w 1412 r. włość Uborć w Ziemi Kijowskiej oraz zapisana na kilka dni przed śmiercią w 1430 r. włość Ihumeń⁸⁶.

W wyniku tych oraz pomniejszych nadań obu władców w roku śmierci Witolda uposażenie biskupstwa wileńskiego wynosiło około 100 wsi i 1300 dymów⁸⁷. Posiadłości biskupstwa powiększali później następcy Jagiełły i Witolda. Książę Zvěmunt Kiejstutowicz nadał w 1434 r. sióło Gierwiaty, jeziora Białe i Czarne Łokaje oraz ludzi we włości Łyngmiany. Król Kazimierz Jagiellończyk prawdopodobnie nadał rozległą włość Szeszole i jurdykę w Mińsku⁸⁸.

Nadania na rzecz biskupów wileńskich kończą się na Aleksandrze, który w 1493 r. nadał dobra Pierszaje Wielkie, w dwa lata później Szypany⁸⁹, potem domy w Grodnie i dwa folwarki, a w 1501 r. — ziemię zwaną Syruciowce z lasem (20 km na zachód od Grodna) i w 1505 r. — część lasów nad Biebrzą i 10 ludzi Chilmonowiczów⁹⁰.

Od połowy XV w. dobra biskupstwa powiększają się także przez nadania panów litewskich (np. Kieżgajłowicze zapisali dobra Bakszty) oraz drogą kupna przez biskupów wileńskich (np. bp Maciej w 1451 r. nabył ziemię z ludźmi koło Wołkowyska — późniejsze Biskupice, bp Jan Łosowicz w latach 1471-1474 kupił kilka dymów koło Gierwiat)⁹¹.

Według ustaleń Jerzego Ochmańskiego na dobra biskupstwa wileńskiego w 1539 r. składało się 30 włości i mniejszych posiadłości, w których było razem 4717 dymów, w tym 3838 dymów wiejskich. Większość tych dóbr znajdowała się na Rusi. Prawie 70% posiadłości pochodziło od Jagiełły i Witolda⁹². Trzeba za-

⁸⁰ KDKW, nr 1, s. 1-9.

⁸¹ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387-1550)*, Poznań 1963, s. 16-33; Tenże, *Biskupstwo wileńskie*, s. 95.

⁸² KDKW, nr 1, s. 7; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 44.

⁸³ KDKW, nr 28, s. 45-47; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 45-46.

⁸⁴ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 95.

⁸⁵ KDKW, nr 26, s. 40-42.

⁸⁶ Tamże, nr 57, s. 88-90, nr 109, s. 133-136; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 48 ns.

⁸⁷ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 95.

⁸⁸ Tamże, s. 95-96.

⁸⁹ KDKW, nr 396, s. 455-456, nr 423, s. 490-491; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 84-89.

⁹⁰ KDKW, nr 510, s. 619-620, nr 595, s. 710-711.

⁹¹ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 77 ns.

⁹² Tamże, s. 94-95.

⁹³ KDKW, nr 6, s. 14; J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 96 ns.

znaczyć, że Jagiełło dokumentem z 22 II 1387 r. udzielił dobrom biskupstwa imunitetu, uwolnił dobra kościelne spod wszelkich ciężarów i jurysdykcji świeckich⁹³.

Do połowy XVI w. proces rozwoju uposażenia biskupstwa wileńskiego był właściwie zakończony. Później, aż do końca Rzeczypospolitej, nie nastąpiły w nim większe zmiany. Po drugim rozbiórce kraju dobra biskupstwa, które znalazły się w granicach Rosji zostały zabrane i oddane zasłużonym urzędnikom rosyjskim⁹⁴. Natomiast po trzecim rozbiórce władze rosyjskie zabrały wszystkie majątki biskupstwa, a biskupom wileńskim wyznaczyły pensję w wysokości 10 000 rubli srebrnych rocznie. Ponieważ zabrano też pałac biskupi, dodano jeszcze 1500 rubli na wynajęcie rezydencji oraz z sumy 29 000 rubli srebrnych biskupów inflanckich, których diecezję skasowano, wypłacano 1425 rubli. Taką sumę otrzymał bp J. N. Kossakowski w 1804 r.⁹⁵. Nie wiadomo jednak, czy co roku tę sumę wypłacano i w jakiej wysokości.

W 1843 r. rząd carski wprowadził nowe stawki pensji w zamian za zabrane dobra kościelne. Diecezje, kapituły, konsystorze i parafie podzielono na klasy i od przynależności do odpowiedniej klasy zależała wysokość poborów. Diecezja wileńska została zaliczona do drugiej klasy i biskupi wileńscy otrzymywali odtąd po 5475 rubli srebrnych rocznie, biskupi sufragani (we wszystkich trzech klasach) po 2000 rubli, konsystorz wileński, jako zaliczony do pierwszej klasy, otrzymywał 5390 rubli rocznie⁹⁶. Trudno jest powiedzieć, czy wysokość tych pensji utrzymała się do końca niewoli narodowej.

W odrodzonym państwie polskim sprawy uposażenia Kościoła unormował konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1925 r.⁹⁷.

2. Kapituły

Utworzona w 1388 r. kapituła katedralna wileńska pierwsze nadania otrzymała od Jagiełły 15 V 1390 r. Stanowiły je wieś Ponary koło Wilna, dziesięcina rybna z jazu na Wilii, dziesięcina z pól w Niemży oraz 12 pudów wosku rocznie⁹⁸. W tym samym roku król nadał kapitule rozległą włość Strzeszyn, leżącą nad środkowym Dnieprem po obu jego brzegach, zajmującą ponad 1200 km² powierzchni⁹⁹.

Książę Witold w 1415 r. nadał kapitule wielką włość Kamieniec, zwaną później Kamieńszczyzną, w ziemi kijowskiej¹⁰⁰. Od tego księcia kapituła otrzymała jeszcze mniejsze nadania, a mianowicie wsie Drogominiszki, Korzeń, Haniewiczze, Wólcza, Niemiżańce¹⁰¹.

Po tych władcach nadania na rzecz kapituły i katedry czynili ich następcy, a także prywatni właściciele. Książę Zygmunt Kiejstutowicz, fundując w 1435 r. archidiaconię, uposażył ją wsiami Rukojnie i Parfieniewiczze. Później ten książę nadał jeszcze kapitule wieś Wojniałgowo i inne pomniejsze dobra¹⁰². Również Ka-

⁹⁴ J. Wysocki, *Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1772 - 1815*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, Poznań - Warszawa 1979, s. 205.

⁹⁵ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Cz. 2, Wilno 1910, s. 252.

⁹⁶ W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815 - 1965)*, Roma 1966 s. 202 ns.; *Executorium decretum de limitibus Diocesis Vilmensis latum ab... Domino Metropolitanano Ignatio Hołowiński*, Vilnae 1854, s. 94.

⁹⁷ Zob. S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą*, Łomża 1934, s. 18 ns i 234 ns.

⁹⁸ KDKW, nr 17, s. 30 - 31.

⁹⁹ Tamże, nr 20, s. 33 - 35; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 42 - 44.

¹⁰⁰ KDKW, nr 67, s. 98 - 99.

¹⁰¹ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 54.

¹⁰² KDKW, nr 139, s. 156 - 157, nr 146, s. 163 - 165; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 62 - 65.

zimierz Jagiellończyk, Aleksander, Zygmunt Stary¹⁰³, Stefan Batory¹⁰⁴, Zygmunt III Waza¹⁰⁵ czynili nadania na rzecz katedry i kapituły. Z prywatnych dobrodziejów należy wymienić przynajmniej Jana Gasztołda, Andrzeja Dowgirdowicza, Aleksandra Holszańskiego i Michała Kieżgajłę¹⁰⁶.

W następstwie tych nadań kapituła w połowie XVI w. posiadała rozległe dobra z 65 wsiami i ponad 1300 dymami. W tym czasie były to posiadłości o wiele mniejsze od dóbr biskupich. Ale gdy dobra biskupie dalej prawie się nie powiększały, to majątności kapituły dalej się rozrastały, głównie z darowizn prywatnych, np. bp Walerian Protasewicz w 1559 r. darował włość Borodzienicze (7 wsi), kanonik Stanisław Kiszka w 1609 r. przekazał włość Hoduciszki (11 wsi), a Wojciech Radziwiłł w 1636 r. nadał włość Braszewicze (16 wsi). W wyniku tego w XVIII w. posiadłości kapituły liczyły około 270 wsi. Dobra biskupie zaś w tym czasie składały się z 330 wsi¹⁰⁷.

Dobra kapituły dzielono na stołowe i prestymonialne. Ponadto były odrębne nadania na prebendy i altarie oraz wikariuszy katedralnych. Na te wszystkie uposażenia składały się dobra ziemskie, miasta (Strzeszyn, Horwał, Parafianów), jeziora, młyny, browary, kamienice, sumy legowane, dziesięciny.

Po pierwszym rozbiore kraj kapituła straciła część dóbr Strzeszyn i Witebsk, zabranych przez Rosję. Po kolejnych rozbiorach odpadały dalsze dobra, o które przez dłuższy czas pertraktowano z rządem carskim¹⁰⁸. W 1804 r. kapituła posiadała jeszcze dobra z 6042 poddanymi i 143 640 rublami srebrnymi kapitału, z czego było 10 908 rubli czystego dochodu (po odliczeniu 8317 rubli podatku). Ponadto probostwa i altarie katedralne posiadały 1806 poddanych i 42 981 rubli kapitału, z czego było 11 115 rubli dochodu oraz wikariusze katedralni mieli 21 poddanych i 22 620 rubli kapitału z dochodem rocznym 3037 rubli¹⁰⁹.

Ukazem cara Mikołaja I z 6 I 1842 r. (25 XII 1841) dobra kapituły zostały przejęte przez państwo i wyznaczono pensje w zależności od klasy kapituły. Kapitułę katedralną wileńską zaliczono do drugiej klasy i jej pensja wynosić miała odtąd 4525 rubli rocznie¹¹⁰. W tej sumie mieściły się pensje dla kapituły, zmniejszonej do 6 prałatów i 3 kanoników, dla 3 wikariuszy katedralnych oraz suma przeznaczona na utrzymanie katedry. Według dokumentu bpa I. Hołowińskiego z 1849 r., rozgraniczającego diecezję wileńską, na kapitułę i 3 wikariuszy przeznaczona była suma 2405 rubli, a na utrzymanie katedry 2120 rubli¹¹¹. Przeliczając te pensje na poszczególnych członków kapituły i wikariuszy w wymiarze miesięcznym wypadały im nieduże sumy. Pomocą w utrzymaniu się członków kapituły były dochody z pozostałych domów kapitulnych oraz pensje z tytułu zajmowanych beneficjów parafialnych i urzędów kościelnych¹¹².

W okresie międzywojennym uposażenie kapituł normował konkordat z 1925 r. Według aneksu A do artykułu XXIV konkordatu członkom kapituł pensje państwowe obliczano według 600 punktów¹¹³. Wiadomo, że prałaci i kanonicy wileńscy otrzymywali po 250 zł pensji państwowej miesięcznie. Ponadto dochodzili jeszcze dochody z kamienic kapitulnych majątku, Popielany, liczącego 130 ha

¹⁰³ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 67 ns.

¹⁰⁴ *Księga Batorska. Zbiór dokumentów ku uczczeniu 350-letniej rocznicy zgonu króla Stefana Batorego...* Oprac. R. Miernicki, Wilno 1939, nr 22, s. 45-48.

¹⁰⁵ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 2, s. 166.

¹⁰⁶ KDKW, nr 281, s. 328-9; J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 66.

¹⁰⁷ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój*, s. 97.

¹⁰⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 120; Tenże, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 394 ns.

¹⁰⁹ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 2, s. 252.

¹¹⁰ W. Urban, *Ostatni etap*, s. 202 ns.; B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 306.

¹¹¹ *Executorium decretum*, s. 94.

¹¹² J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 124.

¹¹³ S. Łukomski, *Konkordat*, s. 18 i 235.

ziemi i lasów oraz pensje za piastowane stanowiska i urzędy (profesorowie Uniwersytetu Stefana Batorego, Seminarium Duchownego, pracownicy kurii arcybiskupiej¹¹⁴).

3. Parafie

Pierwsze parafie w diecezji wileńskiej założył Jagiello i on je uposażył w ziemię, ludzi, dziesięciny, pieniądze i miód¹¹⁵. Książę Witold i inni władcy oraz możni, fundując parafie, nadawali odpowiednie dobra na ich utrzymanie. Na uposażenie kościołów parafialnych składały się przede wszystkim dobra ziemskie z ludnością poddaną, zobowiązaną do danin i robocizny na rzecz plebana. Bardzo różne były te uposażenia ziemskie. Jedne parafie miały bardzo bogate nadania, inne bardzo małe. J. Ochmański na podstawie *Rejestru wybierania srebryczyzn z dóbr duchownych, kapitulnych i plebańskich biskupstwa wileńskiego z 1559 r.* dzieli wymienione tam parafie, w zależności od wielkości uposażenia, na 5 grup: 1. parafie najbogatsze — 7 parafii (Witebsk — 281 dymów Troki Nowe — 260, Gieranony — 131, Słonim — 110, Troki Stare — 104, Romigola — 101 i Onikszty — 100), 2. bogate (od 50 - 100 dymów) — 26, 3. średnio zamożne (od 20 - 50 dymów) — 43, 4. ubogie (od 10 - 20 dymów) — 42 i 5. najuboższe (poniżej 10 dymów) — 99. Do grupy najuboższych zalicza też 41 parafii nie figurujących w tym wykazie. Oblicza też, że na 259 istniejących wówczas parafii przypadało około 5500 dymów poddanych, co daje średnio na jedną parafię 21 dymów poddanych¹¹⁶. Oprócz nadań ziemskich były jeszcze inne rodzaje uposażenia, jak dziesięciny, nadania pieniężne, sumy legowane, browary, karczmy. Zapisów pieniężnych, z których procenty szły na potrzeby parafii, było szczególnie dużo w XVII - XVIII w.

Po rozbiorach największe zmiany w uposażeniu parafii nastąpiły w 1843 r. Ukazem z 23 czerwca tego roku car Mikołaj I nakazał przejąć dobra parafialne na rzecz skarbu państwa. Pod koniec tegoż roku wyznaczono siatkę płac państwowych dla duchowieństwa parafialnego w zamian za zabrane majątki oraz sumy pieniężne. Do użytku plebanów zostawiono po 33 dziesięciny ziemi¹¹⁷. Jedyne w obwodzie białostockim, w którym już wcześniej Prusacy uszczuplili majątki kościelne, „zostawiono po kilka włók”¹¹⁸.

W zamian za zabrane dobra kościelne wyznaczono proboszczom pensje, których wysokość zależała od klasy parafii. Te podzielono na 5 klas. Proboszcz parafii I klasy otrzymywał 600 rubli rocznie, II — 500, III — 400, IV — 275 i V — 235¹¹⁹. Parafii klas najwyżej uposażonych było bardzo mało, przeważały V i IV. W diecezji wileńskiej w 1862 r. na ogólną liczbę 300 parafii I klasy było 5 parafii, II — 9, III — 59, IV — 85 i V — 142¹²⁰. Trzeba też zaznaczyć, że odtąd Kościół nie mógł niczego nabywać ani też przyjmować darowizn i zapisów, gdyż te natychmiast stawały się własnością rządu¹²¹.

Roczna pensja proboszczowska równała się niejednokrotnie miesięcznej pensji dobrze wynagradzanego urzędnika. W metropolii mohylewskiej na jednego

¹¹⁴ *Statuta Capituli Basilicae Metropolitanae Vilmensis ad normam Codicis Juris Canonici revisa ac reformata*. Vilnae 1928, s. 42; S. Czyżewski, *Ks. dr Romuald Jałbrzykowski arcybiskup metropolita wileński. Wspomnienia*, Białystok 1959 (mps), s. 92.

¹¹⁵ Por. KDKW, nr 9, s. 17 - 19, nr 16, s. 29 - 30.

¹¹⁶ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 100 - 105.

¹¹⁷ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 665; W. Urban, *Ostatni etap*, s. 202 ns.

¹¹⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 182.

¹¹⁹ W. Urban, *Ostatni etap*, s. 201.

¹²⁰ *Directorium horarum canonicarum et missarum pro Diocesi Vilmensi in Annum Domini MDCCCLXII sub regimine ... Adami Stanislai Krasieński ... Episcopi Vilmensis ... impressum*, Vilnae 1861, s. 87 - 120. Przy 7 parafiach nie ma podanej klasy, zaliczyliśmy je do klasy V.

¹²¹ W. Urban, *Ostatni etap*, s. 204.

księdza z tej pensji wypadało 161 rubli rocznie. Tymczasem najstabilniej uposażona parafia prawosławna na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego otrzymywała 600 rubli rocznie¹²². Z pensji swojej i dochodów parafii proboszcz katolicki był zobowiązany także utrzymać wikariusza, a ponadto 5% swojej pensji państwowej przekazać dziekanowi swego dekanatu, gdyż dziekani nie otrzymywali specjalnej pensji. Dla księży emerytów wyznaczono pewne klasztory, w których mieli oni mieszkanie i przeznaczone na ich utrzymanie 50-100 rubli rocznie pensji państwowej. Pieniądze na ten cel wypłacano na ręce biskupa (1450 rubli w diecezji wileńskiej)¹²³.

Ustalone zasady uposażenia przetrwały aż do końca niewoli carskiej. Mimo to po powstaniu styczniowym sytuacja materialna duchowieństwa katolickiego jeszcze się pogorszyła. Zlikwidowano wiele parafii i klasztorów, w tym i te, przy których prowadzono duszpasterstwo parafialne, a ich dobra zabrano na rzecz państwa lub cerkwi prawosławnych. Księży bardzo często karano grzywnami za wszelkie „wykroczenia” przeciwko prawu państwowemu. Pracując zaś zgodnie z duchem Kościoła i potrzebami wiernych, bardzo łatwo było narazić się na te kary.

Po odzyskaniu niepodległości uposażenie duchowieństwa parafialnego zostało uregulowane także konkordatem z 1925 r. Pieniądze na ten cel z kasy państwowej wpłacano do kurii arcybiskupiej w Wilnie, a ta rozdzielała je według własnych zasad.

IV. BISKUPI

1. Biskupi ordynariusze

Biskupi wileńscy jako ordynariusze stołecznej diecezji Wielkiego Księstwa Litewskiego odgrywali ważną rolę nie tylko religijną, lecz także i polityczną, szczególnie w okresie przedrozbiorowym. Do upadku Rzeczypospolitej na ich nominacje decydujący wpływ mieli królowie polscy i wielcy książęta litewscy, a w okresie niewoli narodowej — carowie rosyjscy. Litwini bardzo strzegli, by na ich stolice biskupie byli wynoszeni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na tym tle trwał 10-letni spór o obsadę biskupstwa wileńskiego (1591-1600) w związku z nominacją na nią biskupa łuckiego Bernarda Maciejowskiego, Koroniarza, po przejściu na stolicę krakowską biskupa wileńskiego kard. Jerzego Radziwiłła. W okresie niewoli narodowej natomiast ingerencje władz carskich w tym względzie miały ten skutek, że biskupstwo wileńskie było przeważnie nie obsadzone i rządził nim administratorzy, a ponadto szereg biskupów i rządców diecezji skazanych było na wygnanie i odsunięcie od rządów (bp Andrzej Benedykt Kłagiewicz — w 1831 r., bp Adam Stanisław Krasiński — w 1863, bp Karol Hryniewicz — w 1883, bp Stefan Zwierowicz — w 1902 i bp Eward Ropp — w 1907 r.).

Ograniczone ramy objętościowe tego opracowania nie pozwalają na szersze omawianie życia i działalności biskupów wileńskich. Dlatego ograniczamy się do chronologicznego ich wyliczenia z podaniem głównych danych biograficznych i najważniejszych dokonań¹²⁴.

¹²² Tamże.

¹²³ Tamże, s. 203-204.

¹²⁴ Ażeby uniknąć przeładowania przypisami z zasady nie cytuję w tym rozdziale następujących pozycji: A. Osiński, *Zywoty biskupów wileńskich*, Warszawa 1856 (dzieje biskupów są tu doprowadzone do bpa Abrahama Wojny); W. Przyałgowski, *Zywoty biskupów wileńskich*, t. 1-3, Petersburg 1860 (omówieni są tu biskupi do Hieronima Stroynowskiego); J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912; Tenże, *Kościół zamkowy*, cz. 1, Wilno 1908; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972.

1. Pierwszym biskupem wileńskim został zamianowany przez papieża Urbana VI, na prośbę króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi, dokumentem z dnia 12 III 1388 r. bp Andrzej herbu Jastrzębiec, franciszkanin, wcześniej już bp Seretu w Mołdawii. Rządy w nowo założonej diecezji przekazał mu z upoważnienia papieskiego biskup poznański Dobrogost. Bp Andrzej towarzyszył Jagielle w czasie chrztu Litwy w 1387 r. i w latach swoich rządów szerzył chrześcijaństwo w ewangelizowanym kraju. Zmarł 14 XI 1398 r.¹²⁵.

2. Następcą bpa Andrzeja został również franciszkanin z Polski Jakub Plichta (5 V 1399 - 9 II 1407). Wybrała go kapituła, prawdopodobnie jako kondydata wysuwanego przez Witolda, a prowizję papieską otrzymał w maju 1399 r. Utwierdzał on chrześcijaństwo na Litwie, a także brał udział w życiu politycznym kraju¹²⁶.

3. Trzecim z kolei biskupem wileńskim został Mikołaj z Gorzkowa (Gorzkowski herbu Osmoróg-Gieratt), prekonizowany przez papieża 16 I 1408 r. Studiował on w Pradze (doktor prawa), a w 1402 r. był rektorem Uniwersytetu Krakowskiego. Pieczęć tego biskupa znajduje się przy dokumencie unii horodelskiej. Za jego rządów powstało szereg parafii z fundacji Witolda. Zmarł w 1414 r.¹²⁷.

4. 15 III 1415 r. został prekonizowany na biskupa Piotr herbu Jastrzębiec. Biskup ten razem z arcybiskupem lwowskim Janem Rzeszowskim kierował misją żmudzka. Oni też jako legaci soboru w Konstancji erygowali diecezję żmudzka i tamtejszą kapitułę katedralną. Bp Piotr w 1420 r. brał udział w synodzie prowincji gnieźnieńskiej w Wieluniu. Zmarł 20 XII 1421 r.¹²⁸.

5. Bp Maciej był najpierw pierwszym biskupem diecezji żmudzkiej. Na biskupstwo wileńskie prekonizowany został 4 V 1422 r. Był on wszechstronnie wykształcony na studiach w Pradze i we Włoszech, gdzie w Sienie pełnił nawet urząd rektora uniwersytetu. Ustanowił on konsystorz wileński, błogosławił w Nowogródku w 1422 r. małżeństwo Jagiełły z Zofią Holszańską. Jego podpis występuje na wszystkich ważniejszych dokumentach państwowych i kościelnych. Zmarł 9 V 1453 r.¹²⁹.

6. Po śmierci bpa Macieja wynikł pierwszy spór polsko-litewski o obsadę stolicy wileńskiej. Ostatecznie papież Mikołaj V zamianował 17 X 1453 r. bpem Mikołaja Dzierżkowicza z Solecznik. Jako biskup popierał on politykę panów litewskich. Za jego rządów powstało w diecezji szereg nowych parafii. Zmarł 29 IX 1467 r.¹³⁰.

7. Bp Jan Łosowicz, urodzony w Wilnie, był najpierw biskupem łuckim (od 1463 r.). Dokumentem papieskim z 4 V 1468 r. został przeniesiony na stolicę wileńską. Za jego czasów postępowała nadal rozbudowa sieci parafialnej. Zmarł w 1481 r.¹³¹.

8. Goskowicz Andrzej herbu Szeliga, rodem z Wilna, studiował na Uniwersytecie Krakowskim (doktor prawa). Następnie był kanonikiem, a potem archidiaconem wileńskim. Na biskupa został prekonizowany 27 VIII 1481 r. Zmarł w 1491 r. Przewodniczył on uroczystościom pogrzebowym św. Kazimierza w katedrze wileńskiej¹³².

9. Wojciech Tabor prekonizowany został na biskupa 11 IV 1492 r. Odnaczał się gorliwością w sprawach Kościoła. Za jego rządów powstało szereg nowych pa-

¹²⁵ K. Pieradzka, *Andrzej biskup wileński*. W: *Pol. słow. biogr.*, t. 1, s. 102 - 103.

¹²⁶ C. Baran, *Plichta Jakub*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 26, s. 734.

¹²⁷ *Gorzkowski Mikołaj h. Gieratt*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 8, s. 336 - 337.

¹²⁸ J. Ochmański, *Piotr (†1421) biskup wileński*. W: *Pol. słow. biogr.*, t. 26, s. 377 - 378; J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 93 ns.

¹²⁹ S. M. Kuczyński, *Maciej (ok. 1370 - 1453) biskup żmudzki, potem wileński*. W: *Pol. słow. biogr.*, t. 19, s. 10 - 12.

¹³⁰ W. Semkowicz, *Dzierżkowicz Mikołaj*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 6, s. 164 - 165.

¹³¹ J. Kłoczowski, *Łosowicz Jan*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 18, s. 427 - 428.

¹³² H. Łowmiański, *Goskowicz Andrzej h. Szeliga*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 8, s. 350.

rafii, a w 1501 r. obchodzono w diecezji jubileusz, w czasie którego zbierano ofiary na wojnę z Turcją. Biskup ten brał także czynny udział w życiu politycznym kraju. On uroczystie „podnosił” w katedrze wileńskiej na tron wielkoksiążęcy Aleksandra, a później jego brata Zygmunta. Króla Aleksandra pochował w katedrze w Wilnie. Sam zmarł 27 III 1507 r.

10. Wojciech Radziwiłł, syn wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła, był najpierw biskupem łuckim (1502 - 1507), a dokumentem z 10 IX 1507 r. przeniesiono go na biskupstwo wileńskie. Słynął z wielkiego miłosierdzia względem ubogich. W jego czasach powstało w diecezji wiele nowych kościołów, w tym kilka ufundowanych przez Radziwiłłów. Zmarł 19 IV 1519 r.

11. Jan z Książąt Litewskich, syn króla Zygmunta i Katarzyny Telniczanki (ur. 1499), wysunięty na biskupstwo wileńskie przez swego ojca, mianowany został biskupem 23 IX 1519 r., a sakrę biskupią przyjął dopiero w 1531 r. Mimo obaw o jego rządy, w początkowym przynajmniej okresie, mając dobrego doradcę w osobie kanclerza kurii kanonika Jana Domanowskiego, okazał się dobrym rządcą i organizatorem diecezji. Odbył dwa pierwsze w diecezji wileńskiej synody (1520/21 i 1527/28), ustanowił dwie prałatury w kapitule (kantoria i scholasteria), odbudowywał po pożarze katedrę. Z Wilna został przeniesiony 15 III 1536 r. na biskupstwo poznańskie i tam wkrótce zmarł (18 II 1538), a pochowano go w katedrze wileńskiej¹³³.

12. Paweł Holszański był najpierw biskupem łuckim (od 1507 r.), a po odejściu bpa Jana do Poznania objął stolicę wileńską (15 III 1536). Za jego rządów nasila się w diecezji ruch reformacyjny. Bp Paweł odbył trzy synody diecezjalne. Zmarł 4 IX 1555 r.

13. Walerian Protasewicz (Protaszewicz-Szuskowski) na stolicę wileńską przeniósł się z biskupstwa łuckiego (bullą translacyjną z 10 IV 1556 r.). Przeciwstawiał się on reformacji na Litwie, odbył dwa synody diecezjalne, sprowadził do Wilna w 1569 r. jezuitów, którzy tu założyli kolegium. Dzięki staraniom biskupa powstała w Wilnie akademia, której fundację potwierdził Stefan Batory, a papież bullą z 30 X 1579 r. nadał prawa uniwersyteckie. W 1574 r. Protasewicz dobrał sobie koadiutora w osobie Jerzego Radziwiłła. Brał też czynny udział w życiu politycznym. Zmarł 31 XII 1579 r.¹³⁴.

14. Po śmierci bpa Protasewicza rządy w diecezji objął jego koadiutor z prawem następstwa bp Jerzy Radziwiłł, syn Mikołaja, zwanego Czarnym, wojewody wileńskiego, kanclerza i marszałka litewskiego, a jednocześnie propagatora reformacji. Jerzy nawrócił się z kalwinizmu do Kościoła katolickiego i w 1574 r. został zamianowany biskupem koadiutorem, a po śmierci poprzednika objął rządy w diecezji. Święcenia kapłańskie przyjął 10 IV 1583 r., a sakrę biskupią 26 grudnia tegoż roku. 12 XII 1583 r. papież zamianował go kardynałem. Bp Jerzy wprowadzał w diecezji uchwały Soboru Trydenckiego, odbył synod diecezjalny w 1582 r., założył seminarium duchowne dokumentem z 11 I 1582 r. Jednocześnie sprawował urząd namiestnika królewskiego w Inflantach. 10 VIII 1591 r. otrzymał translokację na biskupstwo krakowskie, gdzie również działał w duchu wskazań Soboru Trydenckiego. Zmarł w Rzymie 21/22 I 1600 r.¹³⁵.

15. Po przejściu kard. Radziwiłła do Krakowa król zamianował na stolicę wileńską biskupa łuckiego Bernarda Maciejowskiego. Kapituła wileńska, a także panowie litewscy sprzeciwili się tej nominacji jako naruszającej zagwarantowane prawa Litwinów do urzędów i godności na Litwie. Diecezja łucka po unii lubelskiej znajdowała się w Koronie. Bp Maciejowski otrzymał od papieża dokument

¹³³ A. Swieżawski, *Jan (Janusz) z Książąt Litewskich*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 10, s. 439 - 441.

¹³⁴ H. Lulewicz, *Protasewicz (Protaszewicz-Szuskowski) Walerian h. Drzewica*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 28, s. 517 - 521.

¹³⁵ A. Bazielić, *Kardynał Jerzy Radziwiłł*, W: *Studia Historyczne*, t. 1, Lublin 1968, s. 163 - 265.

translacyjny z dnia 1 IX 1597 r., ale wobec oporu kapituły wileńskiej zrezygnował z biskupstwa wileńskiego. Miał więc nominację, ale rządów w diecezji nie objął. Zmarł jako kardynał w 1608 r.¹³⁶.

16. Po sporach o stolicę wileńską biskupem został prekonizowany 31 VII 1600 r. Benedykt Wojna, który wcześniej był już administratorem diecezji. Za jego rządów przeprowadzono kanonizację św. Kazimierza i odprawiono trzy synody diecezjalne. Był gorliwym pasterzem. Zmarł w Padwie 22 X 1615 r., a ciało pogrzebano w Wilnie.

17. Eustachy Wołowicz był prekonizowany na biskupa 18 V 1616 r. Ustanowił on w 1619 r. archidiaconat białoruski w Obolcach, odprawił dwa lub trzy synody, zakładał nowe klasztory, odbierał zabrane przez reformatorów kościoły i zakładał nowe parafie. Zmarł 9 I 1630 r.

18. Abraham Wojna, od 1626 r. biskup żmudzki, 24 III 1631 r. został przeniesiony na stolicę wileńską. Rozwijał on sieć dekanalną w diecezji, rewindykował od reformatorów kościoły i budował nowe, odprawił dwa synody. Zmarł 14 IV 1649 r.

19. Jerzy Tyszkiewicz był najpierw sufraganiem wileńskim (od 1627 r.), a od 19 XII 1633 r. biskupem żmudzki. 9 XII 1649 r. został prekonizowany na biskupa wileńskiego. Na wszystkich stanowiskach wykazał się troską o sprawy Kościoła. W diecezji wileńskiej odbył dwa synody. W 1656 r. uszedł z Wilna przed zagrażającymi wojskami nieprzyjacielskimi i 17 stycznia tego roku zmarł w Królewcu. Pochowany został w Kalwarii na Żmudzi.

20. Jan Karol Dowgiałło wyniesiony został na biskupstwo 16 X 1656 r. Wilno znajdowało się pod okupacją rosyjską i dlatego konsekrację biskupią przyjął w Częstochowie w 1657 r. Nie odbył ingresu do swojej katedry i przebywał przeważnie poza swoją diecezją. Zmarł 9 III 1661 r.

21. Jerzy Białozor, od 1658 r. biskup smoleński, 21 XI 1661 r. został przeniesiony na stolicę wileńską. Diecezję zastał bardzo zniszczoną przez wojska rosyjskie i szwedzkie i stąd też starał się w niej reorganizować życie kościelne. Dźwigał z ruin katedrę. Uroczysty ingres odbył dopiero 15 VI 1664 r. Założył Kalwarię w Werkach pod Wilnem jako wotum za wyzwolenie ojczyzny. Działał również na polu politycznym. Zmarł 17 V 1665 r.¹³⁷.

22. Aleksander Sapieha od 1659 r. był biskupem żmudzki, a na diecezję wileńską otrzymał bullę translacyjną 18 VII 1667 r. Wydał kilka odezwo do duchowieństwa i odbył synod diecezjalny. Zmarł 22 V 1671 r.

23. Po śmierci bpa Sapiehy, król zamianował biskupem wileńskim Mikołaja Stefana Paca, kasztelana wileńskiego, którego żona wstąpiła do zakonu, a on przyjął święcenia kapłańskie. Wobec sporu z kapitułą dopiero 25 V 1682 r. papież wystawił mu dokument prowizyjny. Bp Pac wydał list pasterski do duchowieństwa¹³⁸. Zmarł 8 V 1684 r.¹³⁹.

24. Aleksander Kotowicz był najpierw biskupem smoleńskim (od 1673 r.), a na biskupstwo wileńskie otrzymał prowizję papieską z 9 IV 1685 r. Odbył synod diecezjalny, wydał *Listy pasterskie dla kaznodziejów diecezji wileńskiej* i w 1685 r. sprowadził do Wilna misjonarzy św. Wincentego a Paulo. Zmarł 30 XI 1686 r.¹⁴⁰.

25. Konstanty Kazimierz Brzostowski również z biskupstwa smoleńskiego przeszedł na stolicę wileńską (prowizja papieska z 24 XI 1687 r.). Jego rządy były naznaczone konfliktem z Sapiehami, który podzielili Litwę na dwa obozy i dopro-

¹³⁶ J. Dziegielweski, J. Maciszewski, Maciejowski Bernard h. Ciołek, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 19, s. 48-52.

¹³⁷ R. Mienicki, Białozor Jerzy, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 2, s. 8-9.

¹³⁸ *Modus et Ordo boni regiminis in Dioecesis Vilmensem ... Traditus Typo.* 1682 Die 13 Februarij, Vilnae.

¹³⁹ A. Rachuba, Pac Mikołaj Stefan h. Gozdawa, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 24, s. 738-740.

¹⁴⁰ T. Wasilewski, Kotowicz Aleksander h. Korczak, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 14, s. 479.

wadził do wojny domowej i zniszczeń. Dopiero w ostatnich latach biskup zajął się przede wszystkim sprawami diecezji: odbył synod w 1717 r., w następnym roku ukoronował słynący łaskami obraz Matki Boskiej w Trokach, sprowadził na Litwę pijarów. Zmarł 24 X 1722 r.¹⁴¹.

26. Maciej Józef Ancuta był najpierw sufraganiem wileńskim (od 1710 r.), następnie w 1717 r. został koadiutorem z prawem następstwa, a po śmierci Brzostowskiego przejął rządy (24 X 1722 r.). W trzy miesiące później nagle zmarł w czasie wizytacji w Juchnowcu (18 I 1723 r.)¹⁴².

27. Karol Piotr Panczerzyński zanim został prekonizowany 11 IX 1724 r. na biskupa wileńskiego, był najpierw regensem Seminarium Duchownego w Wilnie, biskupem sufraganiem białoruskim (od 1712 r.), a także biskupem smoleńskim (prekonizacja 24 X 1721 r.). Listem pasterskim ogłosił on w 1726 r. czterotygodniowy jubileusz. Był on już starszy wiekiem i schorowany. Zmarł 19 II 1729 r.¹⁴³.

28. Michał Zienkowicz w podeszłym wieku otrzymał nominację na biskupstwo wileńskie (2 X 1730 r.), lecz rządził długo i z pożytkiem dla Kościoła. Wcześniej był sufraganiem żmudzkiem (od 1718). Jako biskup wileński odbył w 1744 r. synod diecezjalny, koronował w 1750 r. słynący łaskami obraz Matki Boskiej w kościele św. Michała w Wilnie, przekazał w zarząd bartolomitów Seminarium Duchowne, zatroszczył się o dom dla księży emerytów. Zmarł 23 I 1762 r.

29. Jeszcze dłużej od bpa Zienkowicza rządził jego następca bp Ignacy Jakub Massalski, prekonizowany 29 III 1762 r. Rządził diecezją w latach bardzo niespokojnych — rozbiorów, prób reform i zrywów niepodległościowych. Massalski angażował się w sprawy polityczne, ale widać w tym było dużo prywaty i ambicji. Był jednym z inicjatorów powołania do życia Komisji Edukacji Narodowej i został jej pierwszym przewodniczącym. Troszczył się o rozwój oświaty wśród ludu i podniesienie kultury rolnej, co wyrażało się w popieraniu szkółek parafialnych i zaleconej tematyce kazań w czasie jubileuszu 1776 r. Zreorganizował Seminarium Duchowne, które powierzył opiece misjonarzy św. Wincentego a Paulo, zaczął przebudowę katedry. W 1792 r. przystąpił do Targowicy, a w 1794 r. jako przewodniczący Departamentu Sprawiedliwości, zgodnie z sugestiami króla, redagował uniwersał potępiający insurekcję. Życie zakończył w egzekucji ulicznej powieszony w Warszawie 28 VI 1794 r. Zwłoki przewieziono do Wilna.¹⁴⁴.

30. Po śmierci bpa Massalskiego i ostatnim rozbiorze kraju zachwiały się dalsze losy diecezji, gdyż skasowała ją caryca Katarzyna i włączyła do inflanckiej. Po przywróceniu do życia diecezji wileńskiej na jej ordynariusza nuncjusz Litta powołał 8 VIII 1798 r. biskupa inflanckiego Jana Nepomucena Kossakowskiego. Papież zatwierdził tę nominację. Nowy biskup okazał się troskliwym o sprawy kościelne. Zreformował konsystorz i seminarium, dokończył przebudowę katedry, ustanowił sufraganie w Brześciu i w Kurlandii oraz kolegiaty w Brześciu i Piltyniu, założył duży szpital w Wilnie przy kościele św. Jakuba. Był on także prezesem Komisji Edukacyjnej Litewskiej, prezesem Komisji Szpitalnej, współzałożycielem i pierwszym prezesem Towarzystwa Dobroczynności w Wilnie. Zmarł 26 VIII 1808 r. w Baden koło Wiednia, gdzie znajduje się jego grób¹⁴⁵.

31. W 1808 r. rządcą diecezji wileńskiej władze zamianowały biskupa sufragana łuckiego Hieronima Strojnowskiego, wieloletniego rektora Uniwersytetu Wileńskiego, przebywającego ostatnio w Petersburgu jako członek Kolegium Duchownego. Do Wilna jednak nie przybywał, a rządził tu w jego zastępstwie biskup

¹⁴¹ K. Piwarski, *Brzostowski Konstanty Kazimierz*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 3, s. 50 - 52.

¹⁴² C. Falkowski, *Ancuta Maciej Józef*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 1, s. 90 - 91.

¹⁴³ H. Dymnicka-Włoszyńska, *Panczerzyński Karol Piotr h. Trzaska*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 25, s. 116 - 117.

¹⁴⁴ I. Szybiak, *Massalski Ignacy Jakub*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 20, s. 135 - 139.

¹⁴⁵ L. Zytkowicz, *Kossakowski Jan Nepomucen*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 14, s. 285 - 287.

sufragan trocki Tadeusz Kundzicz. Prowizję papieską z dnia 26 IX 1814 r. na biskupstwo wileńskie otrzymał Strojnowski dopiero w 1815 r. i gdy szykował się do ingresu zmarł w Elnokumpiu koło Wilna 5 VIII 1815 r.¹⁴⁶.

32. Po śmierci bpa Strojnowskiego rządy w diecezji przejął arcybiskup mohylewski Stanisław Bohusz Siestrzencewicz, po którym z wyboru kapituły od 1826 r. rządził krótko prałat Wincenty Mikucki, a w 1827 r. rząd carski wyznaczył na administratora metropolitę mohylewskiego Kacpra Kazimierza Cieciszowskiego, by w roku następnym rządy w diecezji jako administratorowi przekazać sufraganowi wileńskiemu bpowi Andrzejowi Benedyktowi Kłagiewiczowi. Ten po wielu latach rządów 14 XII 1840 r. otrzymał prowizję papieską. Był to człowiek gorliwy, były regens Seminarium Głównego i profesor Uniwersytetu Wileńskiego, który jako administrator diecezji za protest z powodu wymordowania przez wojska rosyjskie w 1831 r. mieszkańców Oszmiany spędził 14 miesięcy na wygnaniu w głębi Rosji. Jako ordynariusz rządził krótko, gdyż zmarł 27 XII 1841 r.¹⁴⁷.

33. Znowu przez długi czas nie mianowano ordynariusza, a rządził jako administrator sufragan trocki bp Jan Cywiński (do 1846 r.), a po jego śmierci prałat Wacław Żyliński, którego 3 VII 1848 r. prekonizowano na biskupa. Rządził on taktownie i gorliwie, wydawał listy pasterskie, wizytował parafie, konsekrował kościoły. 27 X 1858 r. bullą translacyjną został przeniesiony na arcybiskupstwo mohylewskie. Zmarł w Petersburgu w 1863 r.

34. Adam Stanisław Krasiński otrzymał prekonizację na biskupa wileńskiego 27 IX 1858 r. Jako biskup położył nacisk na podniesienie poziomu wykształcenia duchowieństwa, przedłużył czas nauki w Seminarium Duchownym. Poprzez bractwa trzeźwości i listy pasterskie walczył z pijaństwem wśród ludu. Znany współczesnym jako literat i uczyony. Wydał w Wilnie w 1861 r. *Prawo kanoniczne krótko zebrane*. Był przeciwny powstaniu zbrojnemu, ale odmówił Murawiewowi potępienia powstania styczniowego. Za to, w czasie podróży na leczenie, aresztowano biskupa w Dyneburgu i zesłano do Wiatki, gdzie przebywał do 1882 r., w którym otrzymał wolność, ale bez prawa powrotu do diecezji. Osiadł w Krakowie i tu wydał przygotowany w Wiatce *Słownik synonimów polskich* (T 1-2, Kraków 1885). Zmarł w 1891 r.¹⁴⁸.

35. Wydalony z diecezji bp Krasiński przekazał rządy prałatowi Józefowi Bowkiewiczowi, który rządził do swojej śmierci w 1866 r. Po nim rządził prałat Piotr Żyliński. Wiele wskazuje na to, że były to rządy niekanoniczne. Dopiero w 1883 r. zamianowany został biskupem wileńskim ks. Karol Hryniewicki (prowizja papieska 15 III). Rządził on tylko dwa lata. Wizytował parafie i wprowadził porządek w szeregach duchowieństwa. Za swoją postawę w 1885 r. został zesłany do Jarosławia, gdzie przebywał do 1890 r. Po zwolnieniu wyjechał do Lwowa, gdyż nie miał prawa powrotu do Wilna. Zmarł we Lwowie 14 IV 1929 r.¹⁴⁹.

36. Odsunięty od władzy bp Hryniewicki wyznaczył na swego zastępcę w charakterze wikariusza generalnego ks. kanonika Macieja Harasimowicza. Tego władze wkrótce wezwały do Petersburga i zesłały do Wielka w guberni wołgodzkiej. Po kilku miesiącach Stolica Apostolska zatwierdziła na rzadcę ks. prałata Ludwika Zdanowicza¹⁵⁰. Gdy Hryniewicki w wyniku rozmów między rządem a Stolicą Apostolską zrezygnował z diecezji, papież bullą z 30 XII 1889 r. mianował na stolicę wileńską bpa Antoniego Franciszka Audziejewicza, profesora Akademii

¹⁴⁶ W. Przyałgowski, *Żywoty*, t. 3, s. 238-251.

¹⁴⁷ J. Bieniarzówna, *Kłagiewicz Andrzej Benedykt*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 13, s. 40-42.

¹⁴⁸ M. Zywczyński, *Krasiński Adam Stanisław*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 15, s. 166-168.

¹⁴⁹ L. Zebrowski, *Sp. ks. Karol Hryniewicki, arcybiskup tytuł. perganański b. biskup wileński*, WAW (Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie), 3 (1929), nr 8-22.

¹⁵⁰ J. Kurczewski, *Wspomnienia z przeszłości* (rkpis w AAB), s. 129-130.

Duchownej w Petersburgu. Nowy biskup wizytował parafie i troskliwie kierował życiem diecezji. Zmarł 10 VI 1895 r.

37. Po śmierci bpa Audziejwicz rządzący objął biskup sufragan wileński Ludwik Zdanowicz († 26 XII 1896). po śmierci którego kapituła wybrała na wikariusza kapitułnego kanonika i rektora Seminarium Stefana Aleksandra Zwierowicza. Otrzymał on wkrótce prowizję papieską (21 VII 1897 r.). Za cyrkularz do duchowieństwa, zabraniający rodzicom katolickim posyłania dzieci do szkół cerkiewnych biskup w marcu 1902 r. został wydalony do Tweru, a rządzący w diecezji jako „wikariusz apostolski” przejął kanonik Wiktor Frąckiewicz. Bp Zwierowicz niedługo przebywał na wygnaniu, gdyż bullą translacyjną z 2 IX 1902 r. otrzymał przeniesienie na biskupstwo sandomierskie. Zmarł 3 I 1908 r.

38. W związku z nominacją bpa Zwierowicza do Sandomierza na stolicę wileńską powołano biskupa tyraspolskiego, czyli saratowskiego Edwarda Roppa (prowizja 9 XI 1903 r.). 14 IV 1904 r. odbył uroczysty ingres do katedry. Przyszło mu rządzić w okresie wrzenia rewolucyjnego i pewnego odprężenia po ukazie tolerancyjnym z 17 IV 1905 r. W ramach szeroko pojętej działalności pasterskiej usiłował on rozwijać działalność społeczną i oświatową (gazety „Nowiny Wileńskie”, „Kurier Wileński”, „Przyjaciel” i założone przez niego Stronnicstwo Konstytucyjno-Katolickie) oraz łagodzić powstające konflikty narodowościowe. Za swoją działalność religijną i narodową 5 X 1907 r. został ośmunięty od rządów diecezją. Zamieszkał u swego brata w Niszczu w guberni witebskiej. Rządzący w diecezji w tym czasie sprawował jako administrator ks. Kazimierz Michalkiewicz. Bp Ropp po rewolucji lutowej 1917 r. został arcybiskupem metropolitą mohylewskim (15 VII 1917). W 1919 r. kilka miesięcy spędził w więzieniu, a w listopadzie tego roku przyjechał do Polski. Zmarł w Poznaniu 25 VII 1939 r. W 1983 r. trumna z jego szczątkami wróciła na teren diecezji do Białegostoku¹⁵¹.

39. W związku z nominacją bpa Roppa na metropolitę mohylewskiego na stolicę wileńską przewidywany był bp Jan Cieplak. Nominacja ta nie doszła do skutku i biskupem wileńskim został Jerzy Bolesław Matulewicz (Matulaitis-Matulevičius), prekonizowany 23 X 1918 r. Był on profesorem Akademii Duchownej w Petersburgu i odnowicielem Zgromadzenia Marianów. Założył także Zgromadzenie Sióstr Ubogich od Niepokalanego Poczęcia oraz Zgromadzenie Sióstr Służebnic Jezusa w Eucharystii. W trudnych latach po okresie niewoli narodowej biskup odnawiał i porządkował organizację kościelną oraz życie religijne wiernych, a także usiłował łagodzić konflikty narodowościowe, zwłaszcza litewsko-polskie. Będąc Litwinem, spotykał się z zarzutami strony polskiej, że jest prolitewski, a ze strony litewskiej, iż jest za mało litewski. 14 VII 1925 r. na własną prośbę został zwolniony z rządów diecezją i podniesiony do godności arcybiskupa tytularnego. Wkrótce jako wizytator apostolski na Litwę porządkował sprawy kościelne w tym kraju i doprowadził do zawarcia konkordatu między Stolicą Apostolską i Litwą. Zmarł w opinii świętości 27 I 1927 r. Ciało jego spoczęło w Mariampolu. 28 VI 1987 r. papież Jan Paweł II ogłosił go błogosławionym¹⁵².

40. Po odejściu bpa Matulewicza rządził diecezją jako wikariusz kapitułny biskup pomocniczy Kazimierz Michalkiewicz, a 14 XII 1925 r. pierwszym arcybiskupem metropolitą wileńskim zamianowano arcybiskupa Jana Cieplaka, który jednak nie objął rządów archidiecezją, gdyż 17 II 1926 r. zmarł w Passaic w USA.

^{150a} M. Godlewski, *Audziejwicz Antoni Franciszek*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 1, s. 178 - 179.

¹⁵¹ T. Krahel, *Biskup Edward Ropp jako rządcą diecezji wileńskiej*, WKAB, 9 (1983), nr 4, s. 125 - 134.

¹⁵² T. Górski, *Matulewicz Jerzy*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 20, s. 208 - 211; T. Krahel, *Matulewicz (Matulaitis — Matulevičius) Jerzy Bolesław*, W: *Słownik polskich teologów katolickich 1918 - 1981*, t. 6, Warszawa 1983, s. 433 - 435; A. Kučas, *Arkivyskupas Jurgis Matulaitis Matulevičius*, Chicago 1979.

Pochowany został w katedrze wileńskiej. W 1952 r. rozpoczęto jego proces beatyfikacyjny¹⁵³.

41. Pierwszym faktycznym arcybiskupem wileńskim był Romuald Jałbrzykowski, który 24 VI 1926 r. z biskupstwa łomżyńskiego został przeniesiony na stolicę wileńską. W czasie II wojny światowej był on internowany w Mariampolu (22 III 1942 — sierpień 1944), później siedział też w więzieniu wileńskim, a od 15 VII 1945 r. rezydował w Białymstoku, skąd rządził archidiecezją. Zmarł 19 VI 1955 r. i pochowany jest w bazylice białostockiej¹⁵⁴.

2. Biskupi sufragani

Pomocą biskupom ordynariuszom w pracy pasterskiej służyli biskupi pomocniczy, zwani sufraganami. W rozległej diecezji wileńskiej w ciągu wieków było 5 sufraganii. Najstarszą była sufragania wileńska (początek XVI w.)¹⁵⁵, następnie powstała sufragania białoruska (połowa XVII w.), po upadku której po pierwszym rozbiórce kraju powołano w 1775 r. trocką, a w 1798 r. utworzono sufraganię kurlandzką i brzeską. Najwięcej sufraganii jednocześnie było po 1798 r., gdyż aż cztery. Tytuł też bywało naraz biskupów sufraganów. W okresie przedrobowym sufragani wileńscy na zmianę z białoruskimi reprezentowali nieraz ordynariusza wileńskiego w sejmach, zajmując jego miejsce¹⁵⁶.

a) Sufragani wileńscy

1. Pierwszym sufraganiem wileńskim był Jakub z Miechowa, biskup tytularny Kaffy (1512 - 1521).
2. Następnym był Jerzy Chwalczewski, od 1536 r. biskup łucki¹⁵⁷.
3. Feliks z Kazimierza, dominikanin (1532 - 1544).
4. Jerzy Albinus (około 1548-1570).
5. Cyprian Wiliski, dominikanin (1572 - 1594).
6. Mikołaj Pac (1602 - 1610), potem przeniósł się na biskupstwo żmudzkie.
7. Abraham Wojna (1611 - 1626), następnie biskup żmudzki, później wileński.
8. Jerzy Tyszkiewicz (1627 - 1633), później biskup żmudzki, w końcu wileński.
9. Stanisław Nieborski (1634 - 1644).
10. Hieronim Sanguszko (1644 - 1655), potem biskup smoleński.
11. Aleksander Sapieha (1655 - 1660), następnie biskup żmudzki, potem wileński.
12. Gotard Jan Tyzenhauz (1661 - 1668), potem biskup smoleński.
13. Walerian Stanisław Judycki, od 1669 biskup sufragan nominat. Umarł w 1673 r. Nie wiadomo, czy miał święcenia biskupie¹⁵⁸.
14. Władysław Silnicki (1683 - 1692).
15. Jan Hieronim Kriszpin-Kirszenstein (1694 - 1695).
16. Jan Mikołaj Zgierski (1696 - 1710).

¹⁵³ C. Falkowski, *Cieplak Jan*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 4, s. 55 - 57; F. Rutkowski, *Arcybiskup Jan Cieplak*, Warszawa 1934; T. Krahel, *Cieplak Jan*, W: *Słow. pol. teol. katol.*, t. 5, 227 - 228.

¹⁵⁴ T. Zychiewicz, *Jałbrzykowski Romuald*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 10, s. 400 - 401; T. Krahel, *Jałbrzykowski Romuald*, W: *Słow. pol. teol. katol.*, t. 5, s. 564 - 570 (tu pełny zestaw bibliografii przedmiotowej i podmiotowej).

¹⁵⁵ Por. J. Fijałek, *Pierwszy biskup sufragan wileński, którego nie było*, Kwart. Teol. Wil., 1 - 2 (1923 - 1924), s. 515 - 521.

¹⁵⁶ Niniejsze zestawienie biskupów sufraganów zestawiono głównie na podstawie: J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912 i *Relationes status dioeceseum un Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilmensis et Samogitiae*, Roma 1971, s. 14 - 17 (wykaz biskupów sufraganów).

¹⁵⁷ Nie figuruje na liście w *Relationes*.

¹⁵⁸ Wydaje się, że do sufraganów trzeba go zaliczyć. W *Relationes* pominięto.

17. Maciej Józef Ancuta (1710 - 1717), potem koadiutor, a od 1722 r. biskup wileński.
18. Jerzy Kazimierz Ancuta (1723 - 1737).
19. Antoni Józef Zólkowski (1755 - 1763).
20. Tomasz Ignacy Zienkowicz (1763 - 1781).
21. Piotr Aleksander Toczyłowski (1782 - 1793).
22. Dawid Pilchowski (1795 - 1803), w latach 1795 - 1796 rządził diecezją.
23. Nikodem Puzyna (1814 - 1819).
24. Andrzej Benedykt Kłagiewicz (1830 - 1840), a następnie biskup wileński.
25. Ludwik Feliks Zdanowicz (1890 - 1896), dwukrotnie rządził diecezją, przed biskupem Audziejewiczem i po jego śmierci.
26. Kazimierz Mikołaj Michalkiewicz (1923 - 1940), biskup pomocniczy.
27. Mieczysław Reinys (1940 - 1953), biskup pomocniczy w randze arcybiskupa, rządził archidiecezją w latach 1942 - 1944 i 1945 - 1947.

Trzeba też oddzielnie uwzględnić biskupów koadiutorów z prawem następstwa, których było pięciu: Jerzy Radziwiłł (1574 - 1579), Marcjan Tryzna (1639 - 1643), Maciej Józef Ancuta (1717 - 1722), Józef Sapięha (1737 - 1754) i Józef Kossakowski (1791 - 1794). Dwaj z nich, Radziwiłł i Ancuta, zostali ordynariuszami diecezji.

b) Sufragani białoruscy

1. Pierwszym sufraganiem białoruskim był Teodor Skuminowicz, powołany na sufraganię w 1652 r., zmarł w 1668 r.¹⁵⁹.
2. Mikołaj Słupski (1669 - 1693).
3. Wojciech Izdebski (1696 - 1703).
4. Aleksander Horain (1704 - 1711), potem biskup smoleński, następnie żmudzki.
5. Karol Piotr Panczerzyński (1712 - 1721), później biskup smoleński, wreszcie wileński.
6. Bogusław Gosiewski (1722 - 1744), od 1725 r. biskup smoleński zostawiając sobie i sufraganię białoruską.
7. Antoni Józef Zólkowski (1744 - 1755), potem sufragan wileński.
8. Tomasz Ignacy Zienkowicz (1755 - 1763), następnie sufragan wileński.
9. Stefan Giedrojc (1763 - 1765), później biskup inflancki, wreszcie żmudzki.
10. Feliks Towiański, franciszkanin (1766 - 1782), po pierwszym rozbiórce kraju z terenu swojej sufraganii przybył do Wilna.
11. Stanisław Bohusz Siestrzencewicz (1773 - 1774), później mianowany przez Katarzynę II biskupem białoruskim, wreszcie arcybiskupem mohylewskim, zamianowanym także przez Stolicę Apostolską.

c) Sufragani troccy

1. Po odpadnięciu sufraganii białoruskiej od diecezji wileńskiej po pierwszym rozbiórce, dzięki staraniom Józefa Kossakowskiego został on zamianowany pierwszym sufraganiem trockim w 1775 r. W 1781 r. przeszedł na diecezję inflancką, a w 1791 r. wystarał się o koadiutorię biskupa wileńskiego z prawem następstwa. Zginął w Warszawie w 1794 r.
2. Franciszek Alojzy Junosza Gzowski (1782 - 1790).
3. Jerzy Połubiński (1796 - 1801).
4. Ignacy Houwald w 1804 r. prekonizowany, lecz nie objął sufraganii.
5. Tadeusz Kundzicz (1815 - 1829).

¹⁵⁹ W. Przyaigowski, *Zywoty*, t. 2, s. 136. J. Kurczewski myli się, czyniąc pierwszym sufraganiem białoruskim Marcjana Tryznę (*Biskupstwo wileńskie*, s. 83 - 84). Podobny błąd popełniłem w swojej *Historiografii (archi)diecezji wileńskiej do 1939 roku*, s. 120.

6. Jan Cywiński (1840-1846), rządził diecezją po śmierci biskupa Kłagiewicza od 1841 r. Był ostatnim sufraganiem trockim. Po nim w schematyzmach wileńskich aż do 1925 r. sufragania trocka figurowała jako wakująca.

d) Sufragani kurlandzcy

1. Po włączeniu Kurlandii do diecezji wileńskiej pierwszym sufraganiem kurlandzkim został w 1798 r. Adam Kossakowski, wcześniej sufragan inflancki. Zmarł w 1828 r.

2. Kazimierz Dmochowski (1840-1848), następnie metropolita mohylewski. Za jego czasów Kurlandia odeszła od diecezji wileńskiej do żmudzkiej.

e) Sufragani brzescy

Pierwszym i jedynym sufraganiem brzeskim od 1798 r. był Adam Kłokocki, eksjezuita, najpierw sufragan na okręg brzeski w diecezji łuckiej. Zmarł w 1822 r. Po nim cały czas sufragania wakowała. W schematyzmach jako wakująca występuje do 1925 r.¹⁶⁰.

V. KAPITUŁY

1. Kapituła katedralna

Matką wszystkich kościołów w diecezji bywa nazywana świątynia katedralna, której gospodarzem jest kapituła. Pragnąc ukazać dzieje kapituły, nie można pominąć katedry, o której znaczeniu mówi jej dziejowa rola religijna, wydarzenia, jakie miały w niej miejsce, wartości architektoniczne, a także artystyczne, znajdujących się w niej dzieł sztuki. To wszystko razem tworzy z niej żywy pomnik kultury katolickich narodów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Katedra wileńska — jak pisał Stanisław Cywiński — pełniła tę szczytną rolę dziejową w stopniu nieledwie tym samym, co Macierz kościołów polskich — katedra na Wawelu”¹⁶¹.

Pierwszą katedrę w Wilnie zbudował król Władysław Jagiełło. Tę świątynię pod wezwaniem Trójcy Świętej, Matki Boskiej, św. Stanisława i św. Władysława biskup poznański Dobrogost w 1388 r. z upoważnienia papieskiego podniósł do rangi katedry i jednocześnie ustanowił przy niej kapitułę katedralną¹⁶². Ogólnie przyjmuje się, że był to drewniany kościół, zbudowany w miejscu dawnego kultu pogańskiego. Ostatnio archeologowie litewscy na podstawie swoich badań przedstawili hipotezę, iż na tym miejscu już król Mendog w XIII w. zbudował katedrę murowaną, którą w jakimś stopniu wykorzystał później Jagiełło. Przedstawili nawet rekonstrukcję tej katedry¹⁶³. Nie miałem możliwości przestudiowania ich pracy na ten temat i dlatego tylko ją sygnalizuję, nie zajmując stanowiska wobec tej hipotezy.

Zbudowana przez Jagiełłę katedra w 1399 r. spłonęła i w latach 1407-1410 odbudował ją książę Witold, ale już murowaną. Kolejny pożar w 1530 r. znowu ją zniszczył i odbudowano ją dzięki staraniom bpa Jana z Książąt Litewskich, kapituły i przy pomocy finansowej króla Zygmunta Starego. Zaangażowany był

¹⁶⁰ W *Relationes*, s. 17 występuje jeszcze jako sufragan brzeski A. B. Kłagiewicz. Na jakiej podstawie?

¹⁶¹ S. Cywiński, *Bazylika wileńska (szkic ogólny)*, W: *Bazylika wileńska*, Wilno b.r., s. 3.

¹⁶² KDKW, nr 13, s. 24-26.

¹⁶³ Artykuł w *Lietuvos barai*, t. 4.

do tych prac włoski architekt Zenobi. Kolejny pożar zniszczył tę świątynię w 1610 r. Odbudowano ją wówczas w stylu barokowym. Wkrótce jednak doszło do wielkich zniszczeń w czasie wojen moskiewskich (1656 - 1661) i znowu restaurowano katedrę do 1674 r.¹⁶⁴.

Nie wiemy jak wyglądała katedra w swoich wcześniejszych kształtach. Wizerunki jej bowiem, jakie nam zostawił Teodor Narbut, uznawane prawie aż po czasy współczesne, okazały się tworem wyobraźni samego Narbuta, wielkiego miłośnika dziejów Litwy i romantycznego historyka¹⁶⁵.

Oprócz pożarów i wojen niekorzystny okazał się grunt i podmokłe miejsce, na którym katedra była zbudowana. Fundamenty były kładzione na palach drewnianych i gdy te ulegały zbutwieniu, zagrażało to całej świątyni. Tak w 1769 r. runęła wieża frontowa od strony miasta na kaplicę Matki Boskiej i pogrzebała 5 kapłanów i kleryka odprawiających Mszę św. Dzięki staraniom bpa Massalskiego i kapituły w 1777 r. przystąpiono do restauracji katedry pod kierunkiem Wawrzyńca Gucewicza, późniejszego profesora Uniwersytetu Wileńskiego. Ten przebudował katedrę „w duchu monumentalnego klasycyzmu w surowym stylu doryckim”¹⁶⁶. Za punkt wyjścia w swoim projekcie Gucewicz wziął kaplicę św. Kazimierza, która pozostała nietknięta. Dla symetrii po drugiej stronie wielkiego ołtarza zbudował on kaplicę podobną z zewnątrz do kaplicy św. Kazimierza, przeznaczoną na zakrytą. Przebudował zupełnie, dając im eliptyczne kopuły, kaplice przy frontonie, mariacką i wojniańską. Wszystkie stare i nowe kaplice Gucewicz połączył nowymi zewnętrznymi ścianami i wspólnym dachem. Fasadzie kościoła dał wspaniałe monumentalny portyk o 6 kolumnach doryckich. Po śmierci Gucewicza (1798 r.) prace kontynuował Dominik Szulc, który za czasów bpa Kossakowskiego w 1801 r. dokończył przebudowę. Na szczycie portyku umieszczono rzeźby św. Heleny z krzyżem (w środku) oraz św. Stanisława (z prawej) i św. Kazimierza (z lewej strony). W niszach portyku umieszczono rzeźby dłuta włoskiego rzeźbiarza Righiego. We wnętrzu świątyni zawieszono wiele olbrzymich obrazów Villaniego i Franciszka Smuglewicza¹⁶⁷.

Ta klasycystyczna świątynia przetrwała do naszych czasów. Ciągłe jednak zagrażało jej usytuowanie na bardzo podmokłym gruncie i płytkie fundamenty. Dało to szczególnie o sobie znać w czasie katastrofalnej powodzi w Wilnie w kwietniu 1931 r., kiedy to woda zalała podziemia katedry. Pęknięcia w budowlu, szczególnie w jej frontowej części były tak wielkie, że groziło jej zawalenie. Powołano wówczas Komitet Ratowania Bazyliki Wileńskiej, którego prezesem został biskup sufragan Kazimierz Michalkiewicz, kierownikiem zaś robót prof. Juliusz Kłós¹⁶⁸. W czasie badań podziemi i fundamentów odkryto wówczas groby królewskie. Ogromne prace ratunkowe i restauracyjne zostały zakończone do 1937 r.

Po ostatniej wojnie katedra zmieniła swoje przeznaczenie. Po pracach renowacyjnych, w czasie których m.in. usunięto figury ze szczytu portyku, w 1956 r. przekazano budynek Muzeum Sztuki Wilna, które urządziło tu Galerię Obrazów, a od 1969 r. mają tu miejsce także koncerty organowe. Organy katedralne są bowiem „największe i najlepsze w republice”¹⁶⁹.

¹⁶⁴ W. Zahorski, *Katedra wileńska*, Wilno 1904; J. Kłós, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 110 ns.

¹⁶⁵ P. Reklaitis, *Keturi Vilniaus katedros paveikslai. Klaidinga T. Narbuto rekonstrukcija prieš 100 metu*, Aidai, 1956, s. 15 - 22.

¹⁶⁶ S. Cywiński, *Bazylika wileńska*, s. 15.

¹⁶⁷ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 1, s. 217 ns.; S. Cywiński, *Bazylika wileńska*, s. 14 ns.; J. Kłós, *Wilno*, s. 112 ns.

¹⁶⁸ S. Cywiński, *Bazylika wileńska*, s. 40; S. Lorenz, *Album wileńskie*, Warszawa 1986, s. 96.

¹⁶⁹ A. Papšys, *Wilnius. Przewodnik po mieście*, Kaunas 1982, s. 34.

W katedrze, nie licząc kaplic, były tylko dwa ołtarze, kanonicki i wikariacki, które, patrząc z przodu, tworzyły jedną całość. Wnętrze było zawieszane licznymi obrazami, najwięcej Smuglewicza i Villaniego. Na filarach i ścianach znajdowało się wiele nagrobków, przeważnie z XVII w. Z naw bocznych są wejścia do 11 kaplic, z których najcenniejszą architektonicznie i mającą największą wartość kultową jest królewska kaplica św. Kazimierza, w której do 1953 r. znajdowała się trumna ze szczątkami tego głównego patrona Litwy¹⁷⁰. Kaplica ta została zbudowana dzięki staraniom króla Zygmunta III Wazy i Władysława IV przez Konstantego Tencallę. Ukończono ją w 1636 r. i wówczas złożono tu ciało św. Kazimierza.

Od tej kaplicy idąc nawą boczną ku głównemu wejściu znajdowały się następujące kaplice: 1. św. Marii Magdaleny, zwana też biskupią, 2. św. Ignacego Loyoli, 3. św. Pawła — Montwidowska, 4. Ukrzyżowania Zbawiciela, zwana Gasztołdowska, 5. św. Jana Nepomucena, dawniej nazywana Częstochowska. Przy lewej nawie, idąc od drzwi wejściowych, są następujące kaplice: 1. św. Władysława, zwana też Wojniańska, 2. Królewska, zwana Wołowiczowska (Niepokalanego Poczęcia NMP), 3. Zwiastowania NMP, inaczej Kieżgałjowska, 4. św. Piotra, 5. kaplica Grobu Pańskiego z urządzonym na stałe przez prof. Podczaszyńskiego grobem Chrystusa, otwierana tylko w Wielki Piątek i Wielką Sobotę. Za tą kaplicą jest zakrystia, w kształcie zewnętrznym taka sama jak kaplica św. Kazimierza. Nad zakrystią mieściło się archiwum i skarbiec katedralny, w którym znajdowało się 10 gobelinów flamandzkich i wiele cennych zabytków.

Obok katedry jest dzwonnica, która prawdopodobnie stanowi pozostałość po jednej z baszt murów obronnych zamku. Katedra bowiem mieściła się w obrębie murów zamku dolnego, z którym była połączona przejściem. Dlatego zwano ją także kościołem zamkowym. Jako główna świątynia Wielkiego Księstwa Litewskiego katedra była świadkiem wielu ważnych wydarzeń religijnych (np. uroczystości kanonizacyjne św. Kazimierza) i politycznych (jak np. „podnoszenie” na tron wielkoksiążęcy), była też miejscem spoczynku dostojników kościelnych oraz panujących: Witolda i jego żony Anny, św. królewicza Kazimierza, króla Aleksandra, królowych Elżbiety i Barbary, żon Zygmunta Augusta oraz serca i wnętrzności króla Władysława IV. Dzięki staraniom bpa Matulewicza papież Benedykt XV dokumentem z dnia 15 I 1922 r. tę szacowną świątynię obdarzył tytułem bazyliki mniejszej¹⁷¹.

Kościół katedralny od samego początku był pod opieką kapituły, ustanowionej z upoważnienia papieża Urbana VI i za zgodą króla Władysława Jagiełły przez biskupa poznańskiego Dobrogosta w drugiej połowie 1388 r. Powołana wówczas kapituła składała się z dwóch prałatur: prepozyta, pierwszego w godności po biskupie i dziekana, mającego prawo ustanawiać kapłanów w kościele katedralnym oraz 10 kanonii¹⁷². O uposażenie kapituły i katedry, jak już mówiliśmy, zatroszczył się król Jagiełło i książę Witold oraz ich następcy.

Liczba członków kapituły została wkrótce powiększona o prałata kustosa, którym już w 1397 r. był ks. Marcin¹⁷³. W 1435 r. książę Zygmunt Kiejstutowicz ufundował czwartą prałaturę — archidiaconię¹⁷⁴. Następne prałatury, scholasterię i kantorę, ufundował król Zygmunt Stary za bpa Jana z Książąt Litewskich w 1523 r.¹⁷⁵. Mniej więcej w tym czasie przybyły też dwie nowe kanonie. Ze znanego składu kapituły w 1502 r. można przypuszczać, że wówczas jeszcze liczba

¹⁷⁰ Obecnie trumna ze szczątkami św. Kazimierza znajduje się w kościele św. Piotra i Pawła na Antokolu.

¹⁷¹ R. J a s a s, *Pergamentu katalogas*, Vilnius 1980, nr 1398, s. 531.

¹⁷² KDKW, nr 13, s. 24 - 26.

¹⁷³ Tamże, nr 29, s. 50.

¹⁷⁴ Tamże, nr 139, s. 157.

¹⁷⁵ PAN Kraków, nr 8903, k. 207 - 208 i 211 - 220.

kanoników nie była powiększona, gdyż figuruje tam 4 prałatów i 9 kanoników¹⁷⁶, natomiast w 1524 r. mówi się już o 12 kanonikach¹⁷⁷.

Liczba 6 prałatów i 12 kanoników utrzymała się aż do końca Rzeczypospolitej. Były wprawdzie pewne próby powiększenia liczby członków kapituły, ale ta sprzeciwiała się i nie pozwoliła. Bp Jan z Książąt Litewskich mianował kanoników *ad mensam episcopalem*, co do których kapituła postanowiła, że „nigdy nie będą korzystali z praw i jakichkolwiek dochodów i opcji, należących do 12 kanoników kapitulnych, a poprzesaną tylko na tytule i funduszu biskupim, miejsce w stallach zajmują ostatnie; na sesjach zasiadają tylko wtedy, kiedy będzie omawiana sprawa diecezji, albo reformy duchowieństwa”¹⁷⁸. Z akt kapituły można wnioskować, że tych kanoników stołu biskupiego było mało, występują jedynie w latach 1524 - 1537¹⁷⁹.

Inną próbą, wielokrotnie ponawianą na przestrzeni okóło 100 lat, była sprawa wprowadzenia do kapituły kanclerza diecezjalnego. Bp E. Wołłowicz w 1629 r. usiłował utworzyć nową prałaturę — kanclerstwo. Spotkało się to jednak ze sprzeciwem kapituły. Ta zgodziła się jedynie na zajmowanie przez kanclerza ostatniego miejsca w stallach oraz na używanie stroju kapitulnego¹⁸⁰. Podobne starania czynił bp Abraham Wojna, natomiast bp Tyszkiewicz nie zabiegał o ustanowienie dla kanclerza prałatury, lecz tylko o wprowadzenie go do kapituły, choćby na ostatnie miejsce. Ostatecznie w 1742 r. kapituła zgodziła się na inkorporowanie kanclerza do kapituły, ale po ostatnim kanoniku i dopiero po zawakowaniu kanonii mógł stać się kanonikiem gremialnym, ale bez prawa przejścia na prałaturę¹⁸¹.

W początkach XVII w. pojawia się sprawa koadiutorów w kapitule. Pierwszym znanym z akt kapitulnych był ks. Łukasz Górnicki, wprowadzony do kapituły w 1618 r. jako koadiutor prałata Pawła Górnickiego „urzędową admissją J.W. Pasterza, z aprobatą J. Królewskiej Mości, jako też papieskim potwierdzeniem”¹⁸². Następnie bp Tyszkiewicz w 1654 r. sugerował, „aby prałaci i kanonicy mieli własnych tytularnych koadiutorów”, ale nie spotkało się to z pozytywną odpowiedzią kapituły¹⁸³. Dopiero w 1766 r. za bpa Massalskiego znowu odżyła sprawa koadiutorów, tym razem skutecznie. Od tego czasu notujemy cały szereg koadiutorów z prawem następstwa w kapitule. Prawo posiadania koadiutora miał w tym czasie każdy prałat i kanonik, głównie z powodu wieku lub choroby, ale także i z innych przyczyn, przewidzianych przez prawo kościelne. Kandydat na koadiutora powinien był spełniać warunki, wymagane do kanonii gremialnych. Musiał też odbywać pięciomiesięczny nowicjat¹⁸⁴.

Przyjmowanie koadiutorów do kapituły skończyło się w 1795 r., kiedy to ostatnim przyjętym był ks. Hieronim Stroynowski. Do koadiutorii potrzebna była pro-

¹⁷⁶ BCz (Biblioteka Czartoryskich. Muzeum Narodowe w Krakowie), rkps nr 3516: *Aktów, czyli dziejów kapituły wileńskiej katedralnej z siedmiu pierwszych tomów od 1501 do 1600 roku przez M. Herburtu... krótko zebranych*, Wilno 1843, pod r. 15 2; J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 275 - 276.

¹⁷⁷ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 26.

¹⁷⁸ Tamże, s. 26.

¹⁷⁹ Por. K. Kułakowski, *Z dziejów kapituły katedralnej wileńskiej* (mpis), s. 6 i przypis 30, s. 50 - 51.

¹⁸⁰ ADW (Archiwum Diecezjalne we Włocławku) *Materiału historycznego do dziejów rocznych czyli kroniki Litewsko-Katolickiego Kościoła, a szczególnie wileńskiej diecezji z akt kapituły katedralnej oraz konsystorza wileńskiego i rozmaitych dokumentów oryginalnych przez x. Mamerta z Fulsztyna Herburtu... zebranego*, t. 2, od 1661 do 1679 r. ... (M. Herburt, *Z akt kapituły wileńskiej*, t. 2), pod r. 1629; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 115.

¹⁸¹ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 321.

¹⁸² ADW M. Herburt, *Z akt kapituły wileńskiej*, t. 2, pod r. 1618; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 103.

¹⁸³ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 163.

¹⁸⁴ Tamże, s. 349 ns. i 437.

wizja papieska, a po utracie niepodległości niemożliwe było wysyłanie próśb w tej sprawie do Stolicy Apostolskiej. Dlatego też pojawili się tzw. koadiutorzy czasowi, których wprowadzał rządca diecezji, ale za nominacją metropolity mohylewskiego. Ci koadiutorzy nie mieli prawa następstwa w kapitule, ale zobowiązani byli do spełniania posług liturgicznych za prałatów lub kanoników, których byli koadiutorami. Koadiutorzy czasowi byli wprowadzani do kapituły wileńskiej tylko w czasie rządów bpa Stroynowskiego w latach 1810 - 1815¹⁸⁵.

Ukazem carskim z dnia 13 I 1843 r. kapituła wileńska uległa zmniejszeniu do 9 członków: 6 prałatów i 3 kanoników. Redukcja ta dotyczyła wszystkich kapituł w Cesarstwie Rosyjskim. Jedynie w kapitule mohylewskiej było 4 kanoników¹⁸⁶. W takim stanie liczbowym kapituła wileńska przetrwała do końca niewoli narodowej. Dopiero w 1926 r. nastąpiła kolejna reorganizacja, kiedy liczbę jej członków powiększono do 12 (6 prałatów i 6 kanoników)¹⁸⁷.

Kiedy car zmniejszył liczebność kapituły biskup wileński Żyliński ustanowił w 1849 r. 6 kanoników zwanych „honoralnymi koadiutorami”, później określanych kanonikami honorowymi¹⁸⁸. Statuty kapituły z 1928 r. wprowadziły rozróżnienie wśród tych kanoników na *de numero*, których mogło być tyłu, ilu było kanoników gremialnych, czyli 6 i na kanoników *extra numerum*, których liczba była nieograniczona¹⁸⁹.

Oprócz kapituły przy katedrze było też kolegium wikariuszy, którzy prowadzili pracę duszpasterską, a także wyřeczali członków kapituły w chórowym odmawianiu brewiarza i niektórych posługach. W początkach XVI w. wikariuszy tych było tyłu, ilu członków kapituły. W XVII w. liczbę ich zmniejszono do 10. Na utrzymanie wikariuszy katedralnych były specjalne nadania, a ponadto mieli oni pewne wynagrodzenie od swoich kanoników. Posiadali też swoje statuty, które określały ich obowiązki¹⁹⁰.

Kapituła wileńska pod wieloma względami wzorowała się na krakowskiej, od której też zapożyczyła herb Aaron (3 korony) łącząc go z krzyżem jagiellońskim w środku tarczy¹⁹¹. Z przynależności do kapituły wynikało prawo noszenia wyróżniającego stroju, oczywiście w przepisanych okolicznościach i miejscach. Do tego stroju należała rokieta, dalmucja, toga, mantolet oraz dystyngtorium i pierścień, a w nowszych już czasach prawo noszenia czarnej sutanny z fioletowymi obszawkami i takiegoż koloru pasem¹⁹².

Prawa i obowiązki kapituły normowały przywileje i statuty kapitulne. Cały szereg przywilejów nadali jej biskupi wileńscy, a także królowie i papieże. Statuty natomiast były wydawane przez biskupów, prawdopodobnie w porozumieniu z kapitułą. Najstarszy nam znany zbiór statutów kapituły katedralnej pt. *Statuta inclite Ecclesiae Cathedralis ac Sacre divi Stanislai sedis tam a venerabili Capitulo quam eius pontificibus edita tum et a Sanctissima Sede Apostolica confirmata* pochodzi z czasów bpa W. Radziwiłła, który po rozpatrzeniu ich przez kapitułę na sesji generalnej w dniu translacji św. Stanisława 1515 r. nadał im moc obowiązującą, a także postanowił zwrócić się do Stolicy Apostolskiej o ich zatwierdzenie¹⁹³. Zatwierdził je nuncjusz papieski Zachariasz Ferreri w 1520 r.¹⁹⁴.

¹⁸⁵ Tamże, s. 422 ns.

¹⁸⁶ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 306.

¹⁸⁷ Por. *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilnensis pro Anno Domini 1926*, Vilnae 1926 i także *Catalogus...* z 1927 r.

¹⁸⁸ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 490 - 491.

¹⁸⁹ *Statuta Capituli Basilicae Metropolitanae Vilnensis*, Vilnae 1928, s. 55.

¹⁹⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 108.

¹⁹¹ Tamże, s. 109; *Statuta Capituli Basilicae Metropolitanae Vilnensis*, Vilnae 1928, s. 6.

¹⁹² Te sprawy występują w wielu miejscach akt kapituły. Por. K. Kułakowski, *Z dziejów kapituły katedralnej wileńskiej*, s. 10 ns.

¹⁹³ PAN Kraków, sygn. 1963.

¹⁹⁴ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 28.

Ostatnie statuty zostały zatwierdzone 27 X 1928 r. przez arcybiskupa Jałbrzykowskiego i w tymże roku wydane drukiem¹⁹⁵.

Trzeba zaznaczyć, że kapituła katedralna wileńska, po podniesieniu katedry w 1922 r. do godności bazyliki, przyjęła nazwę Kapituły Bazyliki Katedralnej. Natomiast po podniesieniu Wilna do rangi arcybiskupstwa i stolicy metropolii od 1925 r. nazywa się Kapitułą Bazyliki Metropolitalnej.

Pozycja hierarchiczna oraz materialna członków kapituły wileńskiej powodowała, że wielu było chętnych do wejścia w ich szeregi. Przyjmowanie zaś kandydatów normowały odpowiednie przepisy. Najpierw obowiązywało prawo prezenty kandydata, które miał ten, do kogo należał patronat danej prebendy czy kanonii. Prepozyta, archidiacona, kustosa i wszystkich kanoników prezentował król, dziekana wybierała sama kapituła, scholastyka i kantora „prezentowały z początku osoby świeckie, a od 1561 r. biskupi”¹⁹⁶. Czasem do godności prałackiej wynosił papież¹⁹⁷.

Ponieważ o godności na Litwie ubiegali się także duchowni z Korony, Litwini zastrzegli sobie w przywileju ziemskim z 1447 r., aby „kościół katedralny, kolegiackie i konwentualne na Litwie powierzane były jedynie tubylcom”. Król Kazimierz Jagiellończyk w tym przywileju jednak zastrzegł, że „jeżeli ci będą do tych stanowisk zdadni i godni”¹⁹⁸. Królowie i wielcy książęta często korzystali z tego zastrzeżenia i powoływali do kapituły duchownych z Polski¹⁹⁹. Pod koniec wolnej Rzeczypospolitej król Stanisław August Poniatowski w 1763 r. zobowiązał się nie prezentować nikogo do kapituły wileńskiej, zanim go nie zarekomenduje za poradą kapituły wileńskich ordynariusz²⁰⁰.

Po rozbiorach car Paweł I w 1798 r. zlecił ordynariuszom diecezji prawo nominacji do kapituł, ale potem Aleksander I w 1810 r. zarazerwował to sobie. Praktycznie więc, aż do końca niewoli narodowej rządca diecezji musiał przedstawiać na piśmie kandydatów do kapituły Ministerstwu Oświecenia Publicznego lub Spraw Wewnętrznych, a po opinii tych resortów nominację podpisywał sam car²⁰¹. Zmiany w tym względzie nastąpiły dopiero po odzyskaniu niepodległości i odtąd powoływanie do kapituły jest zgodne z Kodeksem Prawa Kanonicznego.

W początkowym okresie kapituły wileńskiej nie było zastrzeżeń co do stanu społecznego kandydatów do kapituły. Jeszcze statuty kapitulne z 1515 r. nic na ten temat nie mówiły, gdy już w tym czasie w kapitułach koronnych godności są zastrzeżone tylko szlachcie oraz plebejuszom ze stopniami doktorów, ale w ograniczonej liczbie²⁰². Dopiero bp Tyszkiewicz w 1650 r. w punktach swoich polecił kapitule, co ta zaakceptowała: „Aby kandydaci na prelatury i kanonie nie wprzód byli od kapituły przyjmowani, a żeby, na wzór kapituły krakowskiej, dowiedli swego szlachectwa świadectwem najmniej dwóch ze szlachty wiarogodnych, albo też w akademii której, czy z teologii, czy z prawa stopień otrzymali”²⁰³. Z tego wynika, że szlachectwo było już wymagane, ale mogli też wejść do kapituły graduowani plebejusze, nie wiadomo jednak w jakiej liczbie.

Wymóg szlachectwa został zniesiony przez czynniki kościelne w 1807 r., ale pod naciskiem władz carskich²⁰⁴. Jeszcze do końca XIX w., a może i dłużej była

¹⁹⁵ *Decretum approbationis statutorum*. W: *Statuta Capituli*, Vilnae 1928, s. 70 - 72.

¹⁹⁶ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 436.

¹⁹⁷ Tamże, s. 68.

¹⁹⁸ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 14.

¹⁹⁹ Tamże, s. 49.

²⁰⁰ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 346.

²⁰¹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 307 - 308.

²⁰² T. Silnicki, *Stan duchowny*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, Poznań 1974, s. 372.

²⁰³ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 150.

²⁰⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 307.

podwójna formuła przysięgi kapitulnej, dla szlachty i plebejuszy, o czym w swoich pamiętnikach wspomina po swoim wejściu do kapituły ks. Jan Kurczewski²⁰⁵.

O kapitule wileńskiej J. Ochmański napisał: „zarówno w wieku XV jak i w epoce humanizmu stanowiła ona elitę intelektualną Litwy, która służyła swemu krajowi przez wytrawnych prawników, współredaktorów I i II Statutu litewskiego oraz przez służbę w kancelarii wielkoksiążęcej na odpowiedzialnych stanowiskach sekretarzy, w dyplomacji i polityce”²⁰⁶. To bardzo pochlebne o niej zdanie można czasowo rozciągnąć odnosząc je do późniejszych wieków, choć już nie w takim stopniu. To była rzeczywiście elita intelektualna. Wymagano przecież, by kandydat do kapituły był „obyczajny i uczony”²⁰⁷ lub wprost określano, aby był ze stopniem naukowym²⁰⁸.

Członkowie kapituły służyli na różnych odcinkach krajowi, w szerszym jednak i bardziej widocznym zakresie przed rozbiorami. Głównym jednak terenem działania była służba Kościołowi, diecezji. Kapituła wspomagała biskupa w rządach diecezji, w czasie wakansów zwykle ze swego grona wybierała wikariusza kapitulnego. Stanowiła kolegium, które zapewniało ciągłość władzy w diecezji. Pewnym cieniem pada jedynie okres rządów prałata Piotra Żylińskiego w latach 1866-1883, jakoby wybranego przez kapitułę²⁰⁹. Wiele wskazuje na to, że były to rządy niekanoniczne. Trzeba jednak wziąć pod uwagę sytuację po powstaniu styczniowym, kiedy to władze carskie wprowadziły do kapituły nieodpowiednich ludzi.

W gronie kapituły znajdowało się wielu biskupów, zwłaszcza sufraganów. W. Przyałgowski napisał, że „kiedy Jan Nepomucen Kossakowski wstępował na katedrę, 10 głów mitrą biskupią ozdobionych w gronie kapituły wileńskiej się znajdowało”²¹⁰. Z kapituły wileńskiej wielu jej członków awansowało do godności biskupiej. Z niej się wywodziło wielu biskupów sufraganów i ordynariuszy nie tylko diecezji wileńskiej, lecz także i innych diecezji: żmudzkiej, łuckiej, kijowskiej, potem smoleńskiej i inflanckiej, a w XIX w. również paru metropolitów mohylewskich.

2. Kapituły kolegiackie

Najstarszy ślad kapituły kolegiackiej w diecezji wileńskiej znajdujemy w dokumencie Witolda z 24 V 1409 r. dla kościoła Nawiedzenia Matki Bożej i św. Jana Apostoła w Trokach, którym ustanawia prepozyta i dwóch kanoników, czyli prebendarzy²¹¹. Z pewnością miały to być początki kolegiaty, która jednak się nie rozwinęła, a pozostała prepozyturą. Prepozyturami były także wspomniane w relacji do Rzymu bpa B. Wojny z 1605 r. kościoły w Gieranonach, Grodnie, Oszmia-

²⁰⁵ AAB *Wspomnienia z przeszłości*, s. 208: „Stało się — *alea iacta* — wszedłem do kapituły — plebeusz. Jeden ze starszych księży pyta, jak tam było z przysięgą kapitulną względem *utroque parente nobilem esse*. Odciąłem mu: „Tak, moi rodzice byli szlachetni, zrodzili mię w stanie małżeńskim, nie kradli, krzywdą ludzką nie zrobili sobie fortuny, czem nie każdy szlachcic na papierze może się poszczycić”. Uтарыем нося шлалчяцови, не мовіаць му вчалє о тым, же јєст інна формула для плебеушззв, гдзє тє вярзы ся опущззєнє і ја вєдлуг тєј формулы прызсєгалєм”.

²⁰⁶ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 50-51.

²⁰⁷ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 436.

²⁰⁸ *Statuta Capituli, Vilnae* 1928, s. 8.

²⁰⁹ Por. J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 71.

²¹⁰ W. Przyałgowski, *Żywoty*, t. 3, s. 213.

²¹¹ KDKW, nr 50, s. 75-76; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386-1430*, Wyd. J. Ochmański, Warszawa — Poznań 1986, nr 21, s. 27-28. Wydawcy KDKW uważają, że ten dokument jest „podejrzany”, natomiast Ochmański opowiada się za autentycznością.

nie i Trokach²¹². Nie było bowiem przy nich kapituł kanonickich, a tylko kolegia mancjonarzy²¹³.

Dopiero po rozbiorach powstały w diecezji wileńskiej dwie kolegiaty, brzeska i kurlandzka, czyli piltyńska, utworzone przez bpa J.N. Kossakowskiego. Kolegiatę brzeską utworzył ten biskup w 1798 r. razem z sufraganią i oficjatem okręgowym w Brześciu. Według kalendarza liturgicznego diecezji wileńskiej z 1801 r., do którego był dołączony krótki *elenchus*, kapituła ta liczyła 7 kanoników²¹⁴. Najwyższą liczbę — aż 35 członków — podaje *elenchus* z 1818 r. Z wykazu *Praelati et Canonici Collegiatae Brestensis* można sądzić, że w skład tej kapituły wchodził dwaj prałaci (prepozyt i kanclerz) oraz kanonicy, których liczba była zmienna. Kanonicy rekrutowali się przeważnie z dziekanów emerytowanych i proboszczów parafii. Ostatni raz kolegiata brzeska figuruje w schematyzmie z 1843 r., czyli, że w tym czasie przestała istnieć²¹⁵.

Kolegiata kurlandzka, czyli piltyńska została utworzona najprawdopodobniej w 1800 r., kiedy bp J.N. Kossakowski wizytował Kurlandię i Semgalię, dzieląc je na dwa dekanaty²¹⁶. Największą liczbę członków kapituła posiadała w 1806 r., kiedy to liczyła 8 kanoników. Ostatni raz ta kolegiata występuje w *elenchusie* z 1832 r. i figuruje w niej tylko 1 kanonik. Ze schematyzmów można przypuszczać, że kapituła ta składała się z jednego prałata i kanoników, jednak nie możemy wywnioskować, by była związana z jakimś konkretnym kościołem.

Wszystko wskazuje na to, że obie te kapituły miały charakter honorowy, o czym świadczy ich skład — duchowieństwo pracujące w parafiach i brak stałej liczby kanoników. Słuszne wydaje się przypuszczenie ks. Bolesława Kumora, „że były to instytucje bez zatwierdzenia papieskiego, obydwie uważane za kontynuację kapituł katedralnej inflanckiej lub kurlandzkiej (Piltyń) i kolegiackiej brzeskiej”²¹⁷. Brak zatwierdzenia papieskiego może potwierdzać stwierdzenie w relacji do Rzymu z 1840 r., że „diecezja nie posiada żadnej kolegiaty”²¹⁸, gdy tymczasem jeszcze w schematyzmach z tego roku figuruje. Obie kapituły nie miały własnej świątyni kolegiackiej.

VI. SYNODY DIECEZJALNE

Kościelne prawo powszechne nakazywało odbywanie synodów diecezjalnych, które spełniały ważną rolę w życiu Kościoła lokalnego. Przez nie odbywało się przekazywanie duchowieństwu i wiernym norm prawa oraz idei idących ze Stolicy Apostolskiej, np. po Soborze Trydenckim szereg synodów w diecezjach odbyło się pod kątem wprowadzania w życie uchwał tegoż soboru²¹⁹. Synody diecezjalne miały też związek z synodami prowincjalnymi, a nieraz były zwoływane w celu uchwalenia podatków (*subsidium charitativum*) na cele państwowe. Najczęstszą jednak przyczyną zwoływania synodów były sprawy wewnątrzdiecezjalne.

W diecezji wileńskiej w okresie przedrozbiorowym — według ustaleń Jakuba Sawickiego — odbyły się 24 synody²²⁰. Pierwszy miał miejsce w końcu 1520 lub na początku 1521 r. za rządów bpa Jana z Książąt Litewskich. Wiadomości o nim przekazał nam legat papieski Zachariasz Ferreri, który przebywał wówczas w Wilnie w związku ze sprawą kanonizacji św. Kazimierza i wygłosił na sy-

²¹² *Relationes*, s. 25 ns.

²¹³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 340 - 341.

²¹⁴ Tamże, s. 343.

²¹⁵ T. Krahel, *Schematyzmy diecezji wileńskiej*, ABMK, 39 (1979), s. 199.

²¹⁶ W. Przyałgowski, *Zywoty*, t. 3, s. 221.

²¹⁷ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 343.

²¹⁸ Tamże, s. 343.

²¹⁹ W. Wójcik, *Ze studiów nad synodami polskimi*, Lublin 1982, s. 194 - 195.

²²⁰ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 112.

nodzie kazanie „o urzędzie dobrego pasterza”. Nie mamy jednak informacji o jego przebiegu²²¹.

Następny synod miał miejsce pod koniec 1527 lub w pierwszej połowie 1528 r. za tego samego bpa Jana. Poprzedzony został wizytacją całej diecezji przez pralata kapituły wileńskiej Jerzego Sołoka (inaczej Tałata z Ejszyszek) i miał związek z synodem prowincjonalnym w Łęczycy z 1527 r. Statuty synodu wileńskiego zostały ogłoszone drukiem²²² i są bardzo wysoko ocenione przez kanonistów²²³. J. Sawicki napisał o nich, iż są one „tworem zupełnie samodzielnym i oryginalnym, czerpiącym co prawda obficie z bogatego skarbcza naszego ustawodawstwa partykularnego, lecz dostosowującym to ustawodawstwo do aktualnych potrzeb diecezji wileńskiej i do praktycznego użytku duchowieństwa, zwłaszcza parafialnego. Zarówno ten charakter statutów wileńskich, jako też jasność sformułowania poszczególnych norm prawnych oraz barwność i jędrność stylu, czyniły z nich znakomitą kodyfikację prawa diecezjalnego, a zarazem praktyczne kompendium tego prawa dla niższego duchowieństwa”²²⁴. Statuty tego synodu nakreślają program reformy w diecezji wileńskiej i uwzględniają potrzeby administracji kościelnej, obyczaje i kształcenie kleru, sprawowanie kultu i głoszenie słowa Bożego, administrację sakramentów. Nakazują też utrzymywanie szkół parafialnych i nauczanie w nich *pariter utroque, Lithuano et Polono idiomate* (zarówno po litewsku, jak i po polsku) oraz przypominają proboszczom o utrzymywaniu wikariuszy i tam, gdzie język litewski jest w użyciu, znających język litewski. Ze statutów tych przebija troska o zapewnienie duszpasterzy znających język litewski²²⁵.

Kolejne 4 synody miały miejsce za rządów bpa P. Holszańskiego: 1 — w dniach 19-21 V 1538 r. w kościele św. Jana w Wilnie, 2 — 27 IX-4 X 1542, 3 — w 1546 i 4 — 4-6 V 1555 r. w katedrze. Wiadomości o nich podają akta kapitulne, nie mamy jednak żadnej informacji, czy wydano na nich statuty. Wiadomo, że na synodzie z 1538 r. zajmowano się sprawą podatku na odbudowę spalonej w 1530 r. katedry. Podobną problematykę omawiano na dwóch ostatnich synodach, a także sprawy związane z zagrożeniem reformacyjnym i podatkiem z dóbr duchownych na cele państwowe. Synod z 1555 r. miał też związek z mającym się odbyć w tym roku synodem prowincjonalnym²²⁶.

Za rządów bpa Protasewicza odbyły się dwa synody, w 1559 i 1563 r. O ich przebiegu i uchwałach nie mamy jednak żadnych informacji²²⁷.

Do przyjęcia przez Kościół polski w 1577 r. na synodzie w Piotrkowie uchwał Soboru Trydenckiego odbyło się w diecezji wileńskiej 8 synodów. Tymczasem wspomniany sobór nakazywał coroczne odbywanie synodów diecezjalnych. W wa-

²²¹ J. Fijałek, *Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/1*, Kwart. Teol. Wil., 1-2 (1923-24), s. 81-88; *Synodorum Vilnensium anteaeternarum brevis historia*, W: *Synodus Archidioecesis Vilnensis ab... Romualdo Jałbrzykowski... Anno Domini MCMXXXI... celebrata*, Vilno 1932, s. III; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 3.

²²² *Statuta Vilnen. Dioecesis: sinodaliter per Illustrissimum Principem et Reverendissimum Dominum dominum Joannem ex ducibus Lithuaniae. Dei gratia Episcopum Vilnen. cum suo Capitulo de totius Cleri eiusdem Dioecesis pro Synodo dioecesis congregati consensu ac voluntate edita laudata atque approbata*. Impressum Cracoviae per Mathiam Scharffenbergk. Anno domini MDXXXVIII. Przedruk W: J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 115-132.

²²³ A. Petrani, *Kanonistyka*, W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 393; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 18-19.

²²⁴ *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 18.

²²⁵ J. Fijałek, *Uchrześcianienie*, s. 294 ns.; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 51.

²²⁶ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 21 ns.; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 126-127.

²²⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 32-33.

²²⁸ W. Wójcik, *Ze studiów nad synodami*, s. 148 i 191.

runkach polskich i litewskich był to jednak wymóg bardzo trudny. Diecezja wileńska w 1578 r. uzyskała zgodę Stolicy Apostolskiej na odbywanie synodów co 2 lata, a w 1601 r. bp B. Wojna uzyskał pozwolenie na trzyletni okres międzysynodalny²²³. Okres ten jednak z powodu różnych trudności nie był przestrzegany.

Pierwszym posoborowym synodem w diecezji wileńskiej był synod bpa J. Radziwiłła, odprawiony dnia 12 II 1582 r. Nie zachowały się po nim żadne uchwały, a tylko list pasterski biskupa, wydany drukiem wkrótce po tym synodzie²²⁹. Do tekstu tegoż listu weszły z pewnością statuty synodalne, nie wiadomo jednak, czy w całości czy w części i w jakiej formie. Na synodzie tym uchwalono podatek od duchowieństwa na świeżo założone przez bpa Radziwiłła seminarium duchowne, a także zajmowano się sprawami dyscypliny kościelnej²³⁰.

Biskup wileński B. Wojna w czasach swoich rządów odbył 4 synody diecezjalne: 3 III 1602, w 1606, 25 IV 1611 i w 1613 r. Statuty z pierwszego z tych synodów zostały wydane drukiem²³¹. Dotyczą one spraw duszpasterskich i dyscyplinarnych. O przebiegu i uchwałach drugiego synodu nie mamy przekazów. Przypuszcza się, że poprzedziła go wizytacja diecezji, a wydane statuty weszły do zbioru uchwał 3 synodów bpa B. Wojny, wydanych drukiem w 1613 r. O przebiegu trzeciego synodu wiadomo, że odbył się w Wilnie pod przewodnictwem biskupa, przy udziale 300 plebanów diecezji wileńskiej i że kaznodzieją synodalnym był ks. Piotr Skarga. Uchwały tych trzech synodów bp Wojna zebrał w jedną całość i ogłosił drukiem²³². Statuty te opierały się głównie na uchwałach Soboru Trydenckiego i *Pastoralnej* kard. Bernarda Maciejowskiego²³³. W 1613 r. miał miejsce jeszcze jeden synod bpa B. Wojny w związku z uchwałą podatkową sejmu warszawskiego na cele państwowe²³⁴.

Kolejne 3 synody miały miejsce za rządów bpa Eustachego Wołłowicza w latach 1618, 1623 i 1626. Nie zachowały się jednak statuty tych synodów i nie mamy informacji o ich przebiegu²³⁵.

Następca bpa Wołłowicza bp Abraham Wojna odbył dwa synody, w 1631 i w 1635 r. Po pierwszym synodzie biskup ten wydał w 1633 r. synodyk²³⁶, zawierający zbiór bpa Benedykta Wojny z 1613 r. z dodaniem szeregu nowych artykułów, pochodzących zapewne nie tylko z jego synodu, ale i poprzednika swego bpa Wołłowicza. Na początku więc swoich rządów dał bp A. Wojna „nową, uzupełnioną i zaktualizowaną kodyfikację prawa diecezjalnego, opartą o poprzedni zbiór z 1613 r.”²³⁷. Na drugim synodzie, w 1635 r. radzono nad sprawą dziesięciny i postanowiono zastosować się całkowicie do woli papieża Urbana VIII, by dziesięciny zamieniać na opłaty pieniężne oraz nad konstytucjami sejmów, ograniczającymi prawo Kościoła do przyjmowania zapisów w dobrach nieruchomościach.

²²⁹ *Illustriss. Et Reverendiss. In Christo Patris Et Domini D. Georgij Radziwiłli, D. G. Episcopi Vilnensis, Ducis Olycae et Niesuisi etc. ad Parochos Dioecesis Vilnen. Epistola. Qua Breviter Traduntur Ea que in Synodo Vilnensi die Xij, Februarij tractata sunt, ab omnibus curam animarum habentibus seruanda. Vilnae... Anno Domini MDLXXXII.*

²³⁰ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 34-36; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, Cz. 3, s. 63.

²³¹ *Synodus Dioecesana Episcopatus Vilnensis Celebrata Vilnae per... Benedictum Woynam, Dei et Apostolicae sedis gratia Episcopum Vilnensem tertiam Martij, Anno Domini millesimo sexcentesimo secundo. Vilnae, Anno Domini 1602.*

²³² *Constitutiones Synodorum Dioecesis Vilnensis per... Benedictum Woynam, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopum Vilnensem diuersis temporibus in sua Metropoli celebratae. Vilnae... Anno 1613.*

²³³ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 46.

²³⁴ Tamże, s. 44-46; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 98.

²³⁵ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 59-61.

²³⁶ *Constitutiones Synodorum Dioecesis Vilnensis Diuersis temporibus celebratarum iussu... Abrahami Woynam Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Vilnen: Editae Vilnae MDCXXXIII.*

²³⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 70.

Uchwały tego synodu nie zachowały się i nie wiemy, jakie jeszcze sprawy były tam poruszane²³⁸.

Dalsze dwa synody odbyły się za rządów bpa J. Tyszkiewicza, jeden w 1651, a drugi w 1654 r. Nie zachowały się jednak ich uchwały i nie znamy ich przebiegu. Wiemy tylko, że drugi synod miał związek z zapowiedzianym przez arcybiskupa gnieźnieńskiego synodem prowincjalnym²³⁹.

Dobrze znany jest przebieg i uchwały następnego synodu, bpa A. Sapięhy z 1669 r. Synod ten poprzedziła wizytacja dziekańska kościołów i księży w poszczególnych dekanatach, a także narada przedsynodalna kapituły, na której wyznaczono prałatów i kanoników na różne urzędy synodalne. Synod trwał 3 dni (11-13 III) i odbywał się w katedrze. Z wydanych w tym samym roku statutów synodalnych wynika, że przedmiotem obrad były przede wszystkim sprawy duszpasterskie i dyscyplinarne i w tym celu zredagowano odpowiednie statuty²⁴⁰. Do wydanych drukiem uchwał dodano wykaz kościołów w diecezji oraz mowy wygłoszone na synodzie przez biskupa sufragana białoruskiego Mikołaja Słupskiego i kanonika wileńskiego Eustachego Kotowicza.

Krótko rządził diecezją bp A. Kotowicz (1685-1686), lecz zapisał się tym, że na trzeci dzień po ingresie do katedry rozpoczął trzydniowy synod diecezjalny (1-3 X 1685), „na którym rozprawiano o sprawach kościoła i diecezji, przy licznym duchowieństwie”²⁴¹. Uchwały tego synodu zostały ogłoszone drukiem i zawierają 41 artykułów, dotyczących duszpasterstwa i życia religijno-moralnego w diecezji. Wśród nich są artykuły nie spotykane w poprzednich synodach, jak o cudownych obrazach i patronach diecezji. Do uchwał dołączone są kazania wygłoszone na synodzie²⁴².

Rządzący na przełomie XVII/XVIII w. bp K. K. Brzostowski odbył dwa synody diecezjalne, jeden w 1691 r., o którego przebiegu i uchwałach nie mamy żadnych wiadomości i drugi w 1717 r., dobrze udokumentowany źródłami. Odbył się on w dniach 3-5 lutego w katedrze. Był poprzedzony wizytacją diecezji, zebraniem dziekanów, kapituły i „innych uczonych mężów pod przewodnictwem biskupa” oraz modłami na intencję synodu. Wydane drukiem statuty opisują czynności poprzedzające, przebieg szczegółowy, uchwały i mowy synodalne oraz wykaz kościołów i duchowieństwa całej diecezji²⁴³. W edykcje promulgacyjnym bp Brzostowski nadał taką samą rangę jak statutom synodalnym swemu listowi pasterskiemu z 1710 r.²⁴⁴ oraz wcześniejszemu listowi pasterskiemu bpa M. S. Paca z 1682 r.²⁴⁵. Dlatego oba te listy pasterskie są zaliczane do ustawodawstwa synodalnego wileńskiej diecezji²⁴⁶.

²³⁸ Tamże, s. 70-71; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 113.

²³⁹ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, 72 ns.

²⁴⁰ *Acta Synodi Dioecesis Vlnensis praesidente Illustrissimo ac Reverendissimo Domino D. Alexandro in Macieiów Sapięha Dei et Apostolicae Sedis Episcopo Vlnensi. Vilnae Anno Dni Millesimo Sexcentesimo Nono, Die 11, 12 et 13 Mensis Martij Celebratae*. Typis Academicis impressum Anno ut supra.

²⁴¹ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 253.

²⁴² *Acta Constitutiones et Decreta Synodi Dioecesis Vlnensis, praesidente... Aleksandro Michaele Kotowicz Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Vlnensi Almae Vlnensis Academiae Cancellario, Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Octogesimo Quinto, Die Ima, 2da et 3tia Mensis Septembris celebratae*. Typis Academicis Impressa Anno ut supra; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 86-93.

²⁴³ *Decreta Sanctiones et Universa Acta Synodi Dioecesanae ab... Constantino Casimiro Brzostowski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Vlnensi... Anno Salutis MDCCXVII sub diebus 3tia, 4ta et 5ta Mensis Februarij in sua Cathedrali Ecclesia Vlnae celebratae... Vilnae Typis Academicis Societatis Jesu*.

²⁴⁴ List ten był wydany drukiem pt. „*Epistola Pastoralis*”. Impressa Vilnae, Typis Universitatis Soc. Jesu Anno Domini 1710.

²⁴⁵ *Modus et Ordo Boni Regiminis in Dioecesim Vlnensem Introducendi Sancitus et ex Mandato... Nicolai Stephani Pac Episcopi Praeconisati et Administratoris Ecclesiae et Episcopatus Vlnensis. Traditus Typo. 1682 Die 13 Februarij. Vilnae*. Typis Academicis Soc. Jesu.

²⁴⁶ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 103.

Ostatnim synodem diecezjalnym okresu przedrozbiorowego był synod bpa M. Zienkowicza z 1744 r. Odbył się on w dniach 10-12 lutego w katedrze. Poprzedzony był wizytacją diecezji i zebraniem wszystkich dziekanów. Uchwały synodalne zostały wydane drukiem²⁴⁷. Zawierają 34 artykuły oraz mowy synodalne, a ponadto szczegółowy schematyzm diecezjalny. W artykule 32 „O rozgraniczeniu parafii” podano bardzo obszerny *Ordo et numerus decanatum, ecclesiarum praepositatum, Parochialium, urbium et villarum, eis iure parochiali subiectarum, nec non ecclesiarum regularium et hospitalium in civitate Vilnensi existentium* (s. 37-149), stanowiący bardzo wartościowe źródło do poznania organizacji terytorialnej diecezji w tym czasie, gdyż mamy tu nie tylko zestawienie dekanatów i parafii, lecz także wykaz miejscowości w poszczególnych parafiach. Na końcu tego synodu mamy zamieszczony *Status ecclesiasticus Dioecesis Vilnensis* (s. 171-194), będący schematyzmem diecezjalnym, podającym członków kapituły, oficjalistów diecezjalnych i katedralnych oraz dekanatami wykaz kościołów i plebanów.

Po synodzie bpa Zienkowicza, do kolejnego synodu trzeba było czekać prawie 200 lat. Nastąpiły czasy trudne dla Kościoła i kraju, które nie sprzyjały tego rodzaju zgromadzeniom. Wprawdzie bp I. J. Massalski dwukrotnie oznajmiał zamiar zwołania synodu diecezjalnego (w 1774 i 1777 r.²⁴⁸), ale do zrealizowania tego zamiaru nie doszło. W okresie niewoli narodowej nie było możliwości odbywania synodów. Dopiero, po odzyskaniu niepodległości, bp Jerzy Matulewicz rozpoczął prace przygotowawcze do synodu 12 X 1923 r. wydał *Mandatum ad praeparanda Synodo dioecasana*²⁴⁹. Zalecił w nim dziekanom, aby na najbliższych konferencjach dekanalnych zastanowili się, jakie sprawy powinny być poruszone i postanowione na przyszłym synodzie w kwestiach dotyczących życia i dyscypliny kościelnej w diecezji, a propozycje aby nadesłali do ordynariatu do dnia 1 II 1924 r. Zwrócił się tu także do ogółu duchowieństwa o nadsyłanie sugestii w tym względzie. W swoich rozważaniach nad propozycjami do przyszłego synodu polecił zwrócić uwagę na 2 i 3 księgę nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego oraz na to, co w diecezji przyczyniłoby się do utwierdzenia wiary, polepszenia obyczajów, usunięcia nadużyć, wzrostu pobożności oraz należytej administracji dóbr kościelnych.

Nie wszyscy dziekani złożyli w odpowiednim czasie żądane propozycje i dezyderaty, skoro Ordynariat w marcu 1924 r. przypomniał o szybkim nadesłaniu potrzebnych danych²⁵⁰. Jeszcze pod koniec 1924 r. pod kątem przyszłego synodu bp Matulewicz wydał instrukcję o konferencjach dekanalnych²⁵¹ i na tym kończyły się przygotowania do synodu. Ordynariusz bowiem w przyszłym roku opuścił wileńską stolicę biskupią.

Arcybiskup R. Jałbrzykowski pismem z dnia 4 I 1928 r. zapowiedział zwołanie synodu archidiecezjalnego i powołał komisję, której zadaniem miało być przygotowanie synodu na sierpień 1930 r. Przewodniczącym tej komisji został biskup pomocniczy Kazimierz Mikołaj Michalkiewicz, a promotorem synodu kanonik Leon Żebrowski²⁵². Z polecenia arcybiskupa na konferencjach dekanalnych dyskutowano kwestie związane z przyszłym synodem i swoje postulaty nadsyłano do Komisji Przesynodalnej, powołanej 5 II 1929 r. i składającej się z 11 sekcji²⁵³.

²⁴⁷ *Synodus Dioecasana Vilnensis ab... Michaele Joanne Zienkowicz Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Vilnensi. In Ecclesia Sua Cathedrali Anno Domini MDCCXLIV Diebus 10, 11, 12 M. Febr. celebrata. Vilnae Sacr. Reg. Majestatis Academ. Soc. Jesu.*

²⁴⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 141.

²⁴⁹ Kurenda Kurii Diecezjalnej Wileńskiej, 3 (1923) s. 99-101.

²⁵⁰ Tamże, 4 (1924), s. 34.

²⁵¹ *Pro Synodo celebranda. De conferentiis decanalibus*. Kurenda Kurii Diec. Wil., 4 (1924), s. 82-86.

²⁵² *Zapowiedzenie synodu archidiecezjalnego*, WAW, 2 (1928) s. 2.

²⁵³ WAW, 3 (1929), s. 37-40.

Ustalono też „Szemat kwestyj do prac przygotowawczych Synodu Archidiecezjalnego”²⁵⁴, stanowiący podstawę do opracowania materiału na synod. Prac przygotowawczych nie zdążono ukończyć w zapowiedzianym terminie i ostatecznie synod odbył się w dniach 9-11 VII 1931 r. Powołani do uczestnictwa w synodzie (154 kapłanów, z których 15 nie mogło wziąć udziału) zebrali się najpierw na trzydniowe rekolekcje w Seminarium Metropolitalnym, po zakończeniu których udali się wieczorem do bazyliki wileńskiej na cichą adorację Najświętszego Sakramentu. W tym czasie przez kwadrans dzwoniły dzwony katedry i wszystkich kościołów wileńskich.

Synod trwał 3 dni, w czasie których odbyły się 3 sesje uroczyste i 2 plenarne, na których odczytywano i rozważano przygotowane statuty. Synodowi przewodniczył arcybiskup Jałbrzykowski, który też wygłosił 4 kazania. Przyjęte na synodzie uchwały ordynariusz aprobował, promulgował i od 15 V 1932 r. otrzymały moc obowiązującą w archidiecezji. Tego roku zostały one ogłoszone drukiem pt. *Synodus archidioeciesana Vilnensis ab... Romualdo Jałbrzykowski s.th.m. archiepiscopo-metropolitano vilnensi Anno Domini MCMXXXI diebus 9, 10 et 11 mensis Iulii in Basilica Metropolitana Vilnensi S.S. Stanislai EM, et Vladislai RC. celebrata* (Wilno 1932).

Uchwały składają się z 590 statutów podzielonych na 6 ksiąg: I. *De fide catholica*, II. *De legibus ecclesiasticis*, III. *De personis*, IV. *De rebus*, V. *De iudiciis*, VI. *De delictis et poenis* (s. 3-184). Statuty są poprzedzone krótką historią synodów wileńskich, dokumentami związanymi z synodem oraz kazaniem synodalnym arcybiskupa. Po statutach są *appendices*, będące *vademecum* w pracy kapłańskiej: formularze, instrukcje, statuty stowarzyszeń, bractw i organizacji katolickich, wzory pism (s. 186-450) oraz wykaz parafii według dekanatów, proboszczów i rektorów, z podanymi miejscowościami, należącymi do parafii, ilością wiernych, tytułem kościoła oraz spis klasztorów. Trzeba przyznać, że statuty są dobrze opracowane i zawierają zastosowanie *Kodeksu Prawa Kanonicznego* do warunków lokalnych archidiecezji wileńskiej. Księga tych statutów przez wiele lat służyła kapłanom tej archidiecezji jako wielka pomoc w pracy duszpasterskiej.

Oprócz tego synodu, odbył się jeszcze w Wilnie w 1939 r. synod prowincjalny, ale o nim będzie mowa w innym miejscu. W ciągu wieków odbyło się 25 synodów diecezjalnych, z których 9 miało miejsce w XVI w., 13 w XVII, 2 w XVIII i 1 w XX w. Z 11 synodów zachowały się wydane drukiem statuty, stanowiące cenne źródło do dziejów archidiecezji.

VII. SZKOLNICTWO I DZIAŁALNOŚĆ CHARYTATYWNA

1. Uniwersytet Wileński

Uniwersytet Wileński powstał jako uczelnia kościelna, założona głównie dzięki staraniom biskupa wileńskiego W. Protasewicza i działająca na terenie diecezji wileńskiej. Stąd oczywisty jest jej wkład w kościelne życie interesującego nas biskupstwa. *Alma Mater Vilnensis* ma już bogatą literaturę, która wydawnie wzbogaciła się w ostatnich latach w związku z jubileuszem 400-lecia uczelni²⁵⁵.

²⁵⁴ Tamże, s. 40-41.

²⁵⁵ Obchody jubileuszowe w Wilnie zostały przedstawione w książce *Vilniaus Universitetas amžiu sanduroje* (Vilnius 1982). W związku z tym jubileuszem opublikowano 3-tomową historię uczelni: *Vilnius Universiteto istorija 1579-1893*, Vilnius 1976; *Vilniaus Universiteto istorija 1803-1940*, Vilnius 1977; *Vilniaus Universiteto istorija 1940-1979*, Vilnius 1979; Ponadto: K. Cepiene, I. Petrauskienė, *Vilniaus Akademijos Spaustves leidiniai 1576-1805*, Vilnius 1979; *Vilniaus Universitetas bibliografija 1940-1977*, Vilnius 1979; *Vilniaus Universiteto rumai*, Vilnius 1979, *Vilniaus Universitetas (1579-1832)*. *Katalogas*, Vilnius 1979 i inne. W Rzy-

Przed kilkoma laty Marceli Kosman napisał: „Że Wilno ze swą uczelnią wykroczyło daleko poza region, szybko stało się równorzędnym partnerem Krakowa, a w pewnych okresach (kontreformacja, pierwsza ćwierć wieku XIX) odgrywało rolę wiodącą w kulturze polskiej (...). Uczelnia służyła swemu krajowi jak najlepiej w każdej sytuacji społeczno-politycznej, bez niej trudno byłoby mówić o dorobku kulturalnym Rzeczypospolitej doby porozbiorowej, wreszcie czasów dzisiejszych. Tu skupiali się najwybitniejsi uczeni, wydawnictwa, tu rozsądek i doświadczenie ścierały się z dynamizmem młodości, „mędrca szkiełko i oko” z gniewnymi romantykami²⁵⁶. Wkład uczelni i jej znaczenie w kulturze polskiej, litewskiej, a także innych narodów dawnej Rzeczypospolitej jest niezaprzeczalny. Nie będziemy jednak akcentować tych spraw, lecz z bogatych dziejów uniwersytetu spróbujemy pokrótce ukazać związki z życiem kościelnym.

Dzięki staraniom bpa Protasewicza w 1569 r. przybyli do Wilna jezuita, którzy założyli tu swoje kolegium, podniesione wkrótce do rangi Akademii dokumentem króla Stefana Batorego z 7 VII 1578 r. i bullą papieża Grzegorza XIII z 30 X 1579 r.²⁵⁷. Nowa uczelnia początkowo miała studium nauk humanistycznych oraz wydziały teologiczny i filozoficzny. W 1644 r. został otwarty wydział prawa. Akademia szybko się rozwijała, osiągnęła wysoki poziom nauczania i wzięcie wśród społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Posyłali do niej swoich synów nie tylko katolicy, ale i innowiercy, także możnowładcy litewscy. Kronikarz jezuita już w pierwszym roku działalności uczelni zanotował, że „wśród uczniów jest wielu synów możliwych innowierców”. Opowiadał też, jak doszło do tego. Sami synowie prosili, by rodzice zabrali ich ze szkoły innowierczej i oddali jezuitom. Powodem tego było życie kolegium jezuita, bardzo bogate i urozmaicone. Przeróżne imprezy szkolne, jak przedstawienia, dialogi, wycieczki, dysputy itp. przyciągały młodzież. Znamienna jest końcowa uwaga kronikarza: „przychodzą do nas tylko po naukę — tak twierdzą — i my tak ich przyjmujemy, ale jeżeli nie zaraz, to po jakimś czasie tak nasiąkają katolicyzmem, że zrywają z zapatrywaniami swoich ojców”²⁵⁸.

Liczba uczniów szybko wzrastała, w 1587 r. było już ich ponad 700²⁵⁹. Szczególny rozkwit uczelni ma miejsce w pierwszej połowie XVII w. W 1618 r. było 1210 studentów, z których aż 1100 było na studium humanistycznym, a tylko 110 na wydziale teologicznym i filozoficznym²⁶⁰. Akademia w tym okresie odegrała dużą rolę w przewyciężeniu ruchu reformacyjnego. Bardzo wielu bowiem synów innowierców wróciło do Kościoła Katolickiego.

Z uczniów tej uczelni rekrutowało się także dużo jezuitów oraz księży dla diecezji wileńskiej. Wprawdzie w 1582 r. zostało erygowane Seminarium Duchowne w Wilnie, ale na tak dużą diecezję nie mogło ono zapewnić odpowiedniej liczby kapłanów. Jego działalność „uzupełniały przede wszystkim bursy ubogich studentów, istniejące przy Akademii”²⁶¹.

Rozkwit uczelni został zahamowany przez najazd moskiewski i okupację Wilna w latach 1656 - 1661, a później przez niepokoje wewnętrzne i kolejne wojny.

mie P. Rabikauskas wydał: *The foundation of the University of Vilnius (1579)*, Roma 1979 i toż w języku niemieckim: *Die Gründungsbulle der Universität Vilnius (30. October 1579)*, Archivum Historiae Pontificiae, 16 (1978) s. 113 - 170. Z polskich wydawnictw należy wymienić: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579 - 1979*, Warszawa - Kraków 1979; H. Baranowski, *Uniwersytet Wileński 1579 - 1979. Bibliografia za lata 1945 - 1982*, Wrocław 1983 oraz dwie wartościowe pozycje ks. L. Piechnika: *Początki Akademii Wileńskiej 1570 - 1599*, Rzym 1984 i *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600 - 1655*, Rzym 1983.

²⁵⁶ M. Kosman, *Uniwersytet Wileński 1579 - 1979*, Wrocław 1981 s. 73.

²⁵⁷ L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej*, s. 53 - 59.

²⁵⁸ Tamże, s. 172.

²⁵⁹ Tamże, s. 115.

²⁶⁰ L. Piechnik, *Rozkwit Akademii Wileńskiej*, s. 87 - 88.

²⁶¹ Tamże, s. 257.

Dopiero od 1741 r. zaczyna się powolne dźwiganie się z upadku. Wkrótce jednak następuje rozwiązanie zakonu jezuitów i w 1773 r. Akademia przechodzi pod zarząd Komisji Edukacji Narodowej. Staje się uczelnią świecką, choć z profesorami w większości duchownymi i po reorganizacji przyjmuje w 1781 r. nazwę Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wielce zasłużonym rektorem uniwersytetu w tym okresie był ks. Marcin Poczubot. Zamiast wydziałów zorganizowano teraz dwa kolegia, moralne i fizyczne. W ramach kolegium moralnego były katedry teologii i prawa kościelnego²⁶². Na wykłady uniwersyteckie chodzili też klerycy z Seminarium Duchownego.

Po upadku Rzeczypospolitej uczelnia w 1797 r. zmieniła na krótko nazwę na Szkołę Główną Wileńską, by w 1803 r., po kolejnej reorganizacji przyjmując nazwę Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, składającego się z 4 fakultetów, czyli oddziałów: 1 — nauk fizycznych i matematycznych, 2 — nauk lekarskich czyli medycznych, 3 — nauk moralnych i politycznych oraz 4 — literatury i sztuki wyzwolonych. Katedry teologiczne i prawnokanoniczne były teraz na oddziale nauk moralnych i politycznych²⁶³. Uniwersytet szybko osiągnął wysoki poziom naukowy i stał się głównym ośrodkiem kultury polskiej pod zaborami. „Okres 1815-1824 stanowił apogeum oddziaływania Wszechnicy Wileńskiej na szersze kręgi społeczeństwa. Oddziaływanie to było wyjątkowo silne. Żadna inna wyższa uczelnia polska, ani współcześnie, ani w niedawnej przeszłości, nie cieszyła się tak wielkim autorytetem”²⁶⁴. Tenże uniwersytet miał pod swoją opieką szkoły średnie i parafialne całego Wileńskiego Okręgu Naukowego. Przy uczelni powołano też do życia Seminarium Główne, mające na celu podniesienie wykształcenia duchowieństwa²⁶⁵.

Carskim ukazem z 1 V 1832 r. Uniwersytet Wileński został zamknięty. Z oddziału medycznego utworzono Akademię Medyko-Chirurgiczną, natomiast z katedr teologicznych i Seminarium Głównego ukazem carskim z 1 VII 1833 r. powołano Rzymskokatolicką Akademię Duchowną w Wilnie, w której miało się kształcić 60 alumnów Seminarium Wileńskiego oraz 40 z innych diecezji metropolii mohylewskiej i 7 kleryków ormiańskich²⁶⁶. Akademia Duchowna przejęła wówczas w jakimś stopniu rolę uniwersytetu. Obok przedmiotów teologicznych były tam bowiem wykładane: literatura łaćkańska i polska, historia naturalna i powszechna, botanika, fizyka, rolnictwo teoretyczne i higiena. „Młodzież sposobiąca się do stanu duchownego — jak pisał W. Korotyński — posiłkowała się wykładami profesorów akademii medycznej, w której jaśnieli Bielkiewicz, Śniadecki i inni; młodzież kształcąca się na lekarzy chodziła na wykłady do akademii duchownej, gdzie Leon Borowski, ucząc homiletyki, roztaczał zarazem całkowity kurs literatury polskiej i jej historię, wielu zaś było takich, którzy nie myśląc ani o medycynie, ani o stanie duchownym, szukali w obu tych zakładach jedynie wykształcenia ogólnego”²⁶⁷.

Obie akademie w 1842 r. zostały przez rząd carski zamknięte. Akademia Duchowna została wówczas przeniesiona do Petersburga.

Dopiero po odzyskaniu niepodległości wskrzeszono w 1919 r. uniwersytet, tym

²⁶² I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, s. 45 ns. i 148 ns.

²⁶³ J. Michalski, *Warunki rozwoju nauki polskiej*. W: *Historia nauki polskiej*, t. 3, Wrocław 1977 s. 77.

²⁶⁴ Tamże, s. 101.

²⁶⁵ Zob. W. Worotyński, *Seminarium Główne w Wilnie. Powstanie i pierwszy okres dziejów (1803-1816)*, Wilno 1935 i *Seminarium Główne w Wilnie. Drugi okres dziejów i zniesienie (1816-1833)*, Wilno 1938.

²⁶⁶ W. Worotyński, *Seminarium Główne w Wilnie. Drugi okres dziejów*, s. 203.

²⁶⁷ M. Stolzman, *W kręgu uniwersyteckiej tradycji. Życie kulturalne w Wilnie po roku 1831*. W: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579-1979*, Warszawa—Kraków 1979, s. 124.

razem pod nazwą Uniwersytetu Stefana Batorego. Jednym z jego wydziałów był wydział teologiczny, do którego w 1925 r. zostało przyłączone Wileńskie Seminarium Duchowne²⁶⁸. Odtąd klerycy byli także studentami uniwersytetu, co oczywiście dodatnio wpływało na poziom wykształcenia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej.

Gdy po wybuchu II wojny światowej Uniwersytet Wileński w dniu 15 XII 1939 r. został zamknięty przez władze litewskie, zaczęło się tajne nauczanie pod kierunkiem rektora Stefana Ehrenkretza. Wydział Teologiczny kontynuował potajemnie swoje prace w Seminarium Duchownym i dalej na seminariach naukowych alumni przygotowywali prace magisterskie. Działalność ta została przerwana przez aresztowanie i uwięzienie profesorów i alumnów w dniu 3 III 1942 r. Po przejściu frontu w 1944 r. jesienią Seminarium Wileńskie zaczęło znowu swoje prace. Kontynuowało je w Wilnie do 20 II 1945 r., a od 8 maja tego roku w Białymstoku. Ostatnim dziekanem Wydziału Teologicznego w Białymstoku był ks. prof. Czesław Falkowski. Wydział ten istniał w Białymstoku do 1949 r.²⁶⁹. Odtąd działa tu tylko Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne. W Wilnie natomiast działa Państwowy Uniwersytet im. Wincasa Kapsukas.

2. Seminaria duchowne

(Zob. opracowanie ks. Ludwika Piechnika, s. 201 - 231).

3. Szkolnictwo parafialne i średnie

Pierwsze szkoły w diecezji wileńskiej powstały wkrótce po chrzcie Litwy. Związane one były z katedrą i kościołami parafialnymi oraz klasztorami, bowiem szkolnictwo wszystkich stopni w tym okresie było w rękach Kościoła.

Najstarszą szkołą wileńską była szkoła katedralna, założona z pewnością zaraz po erygowaniu biskupstwa. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1397 r.²⁷⁰. Znajdowała się ona obok katedry w obrębie murów obronnych zamku. Nadania na nią czynili później królowie Kazimierz Jagiellończyk i Zygmunt August. Opiekowała się nią kapituła, która wybierała rektora szkoły. Kiedy ustanowione zostały w 1523 r. scholasteria i kantoria, szkołą opiekował się prałat scholastyk, a prałat kantor miał pieczę nad nauką śpiewu, prowadzoną w tej szkole dla potrzeb nabożeństw katedralnych. Uczniowie tej szkoły tworzyli chór śpiewający psalmy w katedrze. W 1539 r. tych psalterzystów było 12 i otrzymywali rocznie po 50 groszy. Ponadto 4 uczniów służyło do Mszy św. Szkoła ta miała co najmniej 3 klasy. Z niej wywodzili się kandydaci do stanu duchownego oraz chętni na dalsze studia w Akademii Krakowskiej lub uczelniach Zachodniej Europy. Po założeniu kolegium jezuickiego w Wilnie szkoła katedralna chwilowo podupadła²⁷¹. Nie przestała jednak istnieć, lecz w wyniku pertraktacji bpa Protasewicza i kapituły z jezuitami, ci ostatni przejęli szkołę katedralną pod swoją opiekę i istniała ona jeszcze z pewnością do końca XVI w.²⁷².

Drugą szkołą w Wilnie była szkoła parafialna przy kościele św. Jana, otwarta zapewne w 1514 r. za wcześniejszą zgodą kapituły i dzięki staraniom proboszcza

²⁶⁸ B. Żongołłowicz, *Wydział Teologiczny USB w okresie 1919-1929*, W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2, Wilno 1929, s. 224 - 225.

²⁶⁹ T. Krahel, *Wileńskie Seminarium Duchowne w czasie II wojny światowej*, WKAB, 8 (1982), nr 1, s. 112; Zob. R. Kułak, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego i Metropolitalne Seminarium Duchowne w czasie II wojny światowej*, Lublin 1986 (mpis).

²⁷⁰ KDKW, nr 29, s. 50.

²⁷¹ J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 123.

²⁷² L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej*, s. 95 ns.

tej parafii ks. Leonarda Rodianiego²⁷³. Z czasem ona również znalazła się pod opieką jezuitów.

Pierwszych szkół parafialnych w diecezji wileńskiej należy szukać w początkach parafii, z których najstarsze fundował sam król Władysław Jagiełło. Z zachowanego dokumentu fundacyjnego kościoła w Obolcach z 1387 r. wynika, że król zamierzał także założyć przy tym kościele szkołę, skoro dawał uposażenie nie tylko proboszczowi i wikariuszowi, lecz także i „klerykowi”, przez którego rozumiało się tego, do którego obowiązków należało nauczanie dzieci²⁷⁴. Potwierdza to domniemanie dokument tegoż króla z 1389 r. do zarządców dworów wielkosiążeńcych, wymieniający żaków przy kościołach²⁷⁵.

Trudno jest ustalić, jaka była sieć szkół parafialnych w diecezji w początkowym jej okresie. J. Ochmański oblicza, że w połowie XVI w. istniało 30 szkół pewnych i 54 domniemanych²⁷⁶. Synod bpa Jana z Książąt Litewskich, wydany drukiem w 1528 r., nakładał na proboszczów obowiązek utrzymywania przy każdym kościele parafialnym szkoły, w której chłopcy od najmłodszych lat kształciliby się i wychowywali w nauce i cnocie. Nauka w tych szkołach ma odbywać się zarówno po litewsku, jak i po polsku²⁷⁷.

Synody późniejsze również zwracały uwagę na szkoły parafialne, o których niestety, aż do czasów Komisji Edukacji Narodowej trudno coś powiedzieć, gdyż nie było dotąd szczegółowych badań na ich temat. Wiadomo, że w czasie wojen w połowie XVII w. wiele miast i wiosek uległo zupełnemu zniszczeniu i wówczas zdewastowano znaczną ilość kościołów i szkół. Dopiero po odbudowaniu tych miejscowości zorganizowano znowu szkoły. Bp Brzostowski w swoim liście pasterskim z 1710 r. nakazywał proboszczom troskę o szkoły i zakładanie ich tam, gdzie dotąd nie było²⁷⁸.

Najwięcej informacji o szkolnictwie parafialnym mamy z czasów Komisji Edukacji Narodowej. W diecezji wileńskiej szczególną troską to szkolnictwo otoczył bp Massalski, który nakazywał proboszczom zakładanie szkół i opracował *Przepis dla szkół parafialnych*, zatwierdzony w 1774 r. przez Komisję Edukacji Narodowej. W 1777 r. działało w diecezji wileńskiej 330 szkół parafialnych w 22 dekanatach. Nie znamy jednak danych z pozostałych 4 dekanatów²⁷⁹. Czynnikiem hamującym rozwój tego szkolnictwa była niechętna postawa szlachty. Szybko ilość tych szkół zaczęła maleć. W 1782 r. — według ustaleń ks. J. Kurczewskiego było ich 251²⁸⁰, natomiast w latach następnych — według obliczeń I. Szybiak, na podstawie jednak niekompletnych danych — ilość szkół przedstawiała się następująco: w 1783 było co najmniej 40, w 1784 — 21, 1786 — 18, 1788 — 12, 1790 — 15, 1792 — 8²⁸¹. Ten spadek jest wprost zaskakujący i nieprawdopodobny. Na podstawie bowiem raportu dziekana knyszyńskiego z 1788 r. tylko w tym dekanacie na 12 parafii w 6 były szkoły²⁸², a to stanowi połowę podanej przez Szybiak ilości szkół w tym roku w całej diecezji.

²⁷³ J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 124-125.

²⁷⁴ KDKW, nr 9, s. 19.

²⁷⁵ Tamże, nr 16, s. 30. Zob. J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 116.

²⁷⁶ J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 116 ns.

²⁷⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 130; J. Fijałek, *Uchrześciana-nienie*, s. 296-297.

²⁷⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 276.

²⁷⁹ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 100 ns.; T. Mi-zia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964, s. 53; Zob. I. Szybiak, *Szkoły parafialne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Rozprawy z Dziejów Oświaty, 11 (1963) s. 99-124.

²⁸⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 17.

²⁸¹ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 111-112.

²⁸² BLAN (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk), F 43 — 10193 — *Raport ludności dekanatu knyszyńskiego z roku 1788*.

Kolejny rozkwit szkół parafialnych nastąpił po r. 1803, kiedy szkolnictwo wszystkich stopni było podległe Uniwersytetowi Wileńskiemu. Przyjęty był wówczas podział na szkoły parafialne, powiatowe, gimnazja i uniwersytet. W 1817 r. w guberni grodzieńskiej było 40 szkółek parafialnych z 586 uczniami, a w wileńskiej — 103 szkoły i 2747 uczniów. Część szkół z tej ostatniej guberni znajdowała się w diecezji żmudzkiej²⁸³. Po 1831 r. rząd carski zaczął kasować szkoły parafialne i tworzyć nowe, choć przez jakiś czas jeszcze pod zarządzeniem duchowieństwa. W 1834 r. takich szkół było jeszcze 68²⁸⁴.

Z powodu ucisku religijnego i narodowego aż do końca niewoli nie można było prowadzić szkółek przy parafiach katolickich. Dopiero po ukazie tolerancyjnym z 1905 r. próbowano przy niektórych parafiach zakładać szkółki, ale spotykało się to z szybką interwencją władz carskich, nakazujących ich zamknięcie²⁸⁵. Na przełomie XIX i XX w. prowadzono w diecezji potajemną akcję uczenia czytania i pisania w języku polskim, a zapewne i litewskim, przez ludzi związanych z Kościołem. Podobno były nawet specjalne zarządzenia władzy diecezjalnej, nakazujące nauczyć dzieci czytać przed przystąpieniem do I spowiedzi i Komunii św.²⁸⁶. Nie wiadomo jednak, jak wyglądała realizacja tych zarządzeń i jaki miała zasięg. Po odzyskaniu niepodległości zorganizowane przez państwo szkolnictwo zwołniało w zasadzie Kościół od angażowania się w szkolnictwo elementarne i zaczęło zakładać szkoły średnie, prowadzone przez zakony.

Średnie szkolnictwo kościelne na terenie diecezji miało już swoją bogatą i długą historię. Pierwszą szkołą średnią na Litwie była omówiona już szkoła katedralna. Później wiele szkół średnich prowadziły zakony i zgromadzenia zakonne. Po założeniu pierwszego kolegium jezuickiego w 1569 r. w Wilnie wiodącą rolę w szkolnictwie na Litwie odgrywał zakon jezuitów, z którym w XVIII w. rywalizowali i toczyli spory pijarzy²⁸⁷. Sami jezuitci w 1772 r. prowadzili na terenie diecezji wileńskiej aż 13 kolegiów: w Grodnie, Kownie, Mińsku, Nieświeżu, Nowogródku, Orszy, Połocku, Słucku, Wilnie (kolegium szlacheckie, akademickie — Akademia Wileńska i papieskie — Alumnat Papieski), Witebsku i Żodziszkach. Z innych zakonów szkoły średnie prowadzili bernardyni (Traszkuny), dominikanie (Grodno, Merecz, Nowogródek), franciszkanie konwentualni (Kołtyniany), kanonicy laterańscy (Słonim), misjonarze (Łysków), pijarzy (Lida, Poniewież, Szczuczyn, Wiłkomierz) oraz bazylianie (Boruny, Żyrowice, Brześć)²⁸⁸. Ci ostatni byli zakonem wschodniego obrządku, ale kształcili młodzież nie tylko unicką, lecz i łacińską.

Trzeba podkreślić, że jeszcze do lat 30-40-tych XIX w. funkcjonowało wiele szkół średnich, prowadzonych przez zakony męskie i żeńskie. Przykładowo w guberni grodzieńskiej w 1831 r. wszystkie szkoły powiatowe prowadzili zakonnicy: bazylianie, dominikanie, kanonicy regularni laterańscy, misjonarze i pijarzy²⁸⁹. Ponadto zgromadzenia żeńskie, zwłaszcza mariawitki i szarytki, prowadziły przy swoich klasztorach pensje dla dziewcząt. Wszystkie te szkoły uległy kasacji²⁹⁰.

Dopiero w czasie pierwszej wojny światowej i po odzyskaniu niepodległości zaczęło znowu odżywać kościelne szkolnictwo średnie. W okresie międzywojennym

²⁸³ J. M. Giżycki, *Wołyńskiak, Spis szkół średnich na Litwie i Rusi*, W: *Polska w kulturze powszechnej*, Kraków 1918, s. 419.

²⁸⁴ J. M. Giżycki, *Wołyńskiak, Statystyka szkół parafialnych na Litwie w pierwszej ćwierci XIX wieku*, Muzeum, 20 (1904), s. 949.

²⁸⁵ M. Sopoćko, *Wspomnienia z przeszłości*, WKAB, 11 (1985), nr 2, s. 87 ns.

²⁸⁶ T. Krahel, *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej*, s. 164.

²⁸⁷ W. Szulc, *Spory Akademii Wileńskiej z pijarami o wyłączne prawo na szkoły 1723 - 1753*, *Ateneum Wileńskie*, 14 (1939) s. 69 - 144.

²⁸⁸ K. Mrozowska, *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795 - 1803*, W: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579 - 1979*, Warszawa—Kraków 1979, s. 78 ns.

²⁸⁹ Tamże, s. 78.

²⁹⁰ J. M. Giżycki, *Spis szkół średnich*, s. 416.

gimnazja i licea prowadzili jezuici i nazaretanki w Wilnie, niepokalanki w Słoniemiu, marianie w Drui, salezjanie w Różanymstoku. Przez jakiś czas istniało również gimnazjum przy Wyższym Seminarium Duchownym w Wilnie, przeznaczone dla kandydatów do seminarium. Ponadto salezjanie prowadzili szkoły rzemieślnicze w Dworcu i Wilnie. We wrześniu 1939 r. rozpoczęło pracę na kilka załedwie miesięcy nowe gimnazjum w Białymstoku, prowadzone przez Siostry Misjonarki św. Rodziny. Wszystkie te szkoły przestały istnieć w pierwszym okresie II wojny światowej. Tylko gimnazjum w Różanymstoku wznowiło swoją działalność po wojnie i funkcjonowało do 1954 r., ale w ostatnich latach swego istnienia jako Niższe Seminarium Duchowne.

4. Działalność charytatywna

Najbardziej rozpowszechnioną formą zorganizowanej działalności charytatywnej były szpitale, prowadzone przez parafie i klasztory. Były one bardziej przytulkami dla bezdomnych i ubogich niż szpitalami w dzisiejszym znaczeniu. Wiele z nich miało uposażenie od fundatorów kościołów: królów i książąt, możnych, biskupów i kapłanów. Inne zaś utrzymywały się z ofiar wiernych.

W Wilnie najstarszy szpital, pod wezwaniem św. Joba, znany później jako św. Marii Magdaleny, założył w 1514 r. kanonik wileński i jednocześnie doktor medycyny, Marcin z Dusznik²⁹¹. Później powstały dalsze. Szpital św. Trójcy przy kościele pod tym wezwaniem ufundował król Zygmunt Stary w 1535 r. i oddał w opiekę dominikanom i proboszczowi kościoła oraz magistratowi miasta. Szpital św. Łazarza przy kościele św. Stefana założył jezuita Szymon Wysocki około 1600 r. za bpa B. Wojny. W XVIII w. przekazano go mariawitkom. Przy tym szpitalu istniało bractwo św. Łazarza do opieki nad chorymi. Ojcowie jezuici założyli w 1625 r. szpital św. Józefa i Nikodema, przy którym również istniało bractwo św. Józefa i Nikodema, opiekujące się chorymi i grzebiące zmarłych. Szpital antokolski przy kościele św. Piotra i Pawła powstał dzięki fundacji proboszcza tegoż kościoła ks. Piotra Korokonosa przed 1632 r. Szpital bonifratrów przy kościele św. Krzyża ufundował bp A. Wojna w 1635 r. i przekazał bonifratrom. Szpital św. Marcina, najpierw przy kościele św. Anny, a potem przy ul. Niemieckiej, założył murarz Hickler w 1640 r. Od 1703 r. był on pod opieką jezuitów. Przy kościele misjonarzy istniał szpital na podstawie funduszu Platerów z 1695 r., natomiast szpital św. Rocha zawdzięczał swe powstanie około 1707 r. Janowi Jarłowiczowi, założycielowi rochtów, do których ten szpital należał. Szpital Sawicz założył w 1744 r. biskup smoleński i prałat kapituły wileńskiej Bogusław Gosiewski. Oddał go pod opiekę siostron miłosierdzia. W początkach XIX w. naczelnym lekarzem był w nim prof. Becu. Szpital Dzieciątka Jezus ufundowała w 1787 r. Jadwiga Ogińska i przekazała zbudowany obiekt w 1791 r. misjonarzom. Szpital św. Jakuba założył w miejsce wcześniejszego, parafialnego, bp J.N. Kosakowski w 1799 r. jako prezes Komisji Szpitalnej. Był to szpital pomyślany ja'co „generalny”. Do niego też włączono fundusze kilku innych szpitali wileńskich. Większość szpitali wileńskich w XIX w. przejęły władze państwowe²⁹².

Poza Wilnem przy kościołach parafialnych i klasztornych istniał cały szereg szpitali. Szpitale zakonne wraz z kasatą klasztorów przestały istnieć lub przejęły

²⁹¹ Na temat szpitali kościelnych w diecezji wileńskiej zob.: W. Zahorski, *Pierwsze szpitale wileńskie*, Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, 1 (1925) z. 2, s. 65-75; Tenże, *Kartka z dziejów dobroczynności wileńskiej*. W: *Z nad Wilii i Niemna. (Pamięci A. Mickiewicza i T. Zana w 50-tą rocznicę ich zgonu)*, Wilno 1906, s. 68-79; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 352-373; J. Lelis, *Pirmosios ligonines ir ju raida feodalinėje Lietuvoje*, Mokslo Darbai, t. 17: Medicinos Mokslo Serija, 4 (1953), s. 51-64.

²⁹² J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 361-362; L. Żytkowicz, *Kossakowski Jan Nepomucen*. W: *Pol. słow. biogr.*, t. 14, s. 286.

je parafie. Natomiast szpitale parafialne utrzymały się dłużej. W 1781 r. w całej diecezji wileńskiej były 304 szpitale parafialne, w których znajdowało się 2429 ubogich²⁹³. Były to małe przytułki, mieszczące po kilku lub kilkunastu ubogich, których stare inwentarze nazywały „dziadami” i „babami”. Bywały jednak i szpitale parafialne większe, w których znajdowało pomieszczenie i po kilkadziesiąt osób, jak np. w Janowie w 1788 r. było w szpitalu parafialnym 15 „dziadów” i 22 „baby”, a w Knyszynie odpowiednio 17 i 11²⁹⁴.

Oprócz szpitali istniały też inne formy kościelnej pomocy społecznej. Pomocą niedołącznym i biednym służyły bractwa, jak wspomniane już św. Łazarza, św. Józefa i Nikodema, św. Marcina oraz założone przez ks. Piotra Skargę w 1579 r. arcybractwo miłosierdzia przy kościele św. Jana. Działo ono poprzez „Góry Pobożności” (Mons Pietatis), które udzielały jałmużny i pożyczki bez procentu oraz przez „Skrzynki św. Mikołaja”, do których zbierano na posag dla ubogich panien²⁹⁵.

Odnosić również trzeba bractwo ubogich, zwane też cechem żebraczym, założone przy kościele św. Jana w 1636 r. Cech ten pilnował porządku wśród braci żebraczej Wilna i nakładał też na nich pewne obowiązki, również religijne.

Pomocą dla uczącej się młodzieży były bursy i konwikty, fundowane przez dobrodziejów. Znajdowała w nich mieszkanie i utrzymanie biedna młodzież w czasie swojej nauki, zwłaszcza na uniwersytecie i w kolegium. Pierwszą taką bursę założył w 1579 r. bp Protasewicz. Od jego imienia zwana ona była „waleriańską”. Później powstały inne bursy: ambrożyńska lub bejnartowska, założona w 1602 r., korsakowska, istniejąca od 1618, r., konwikt Szyski, powstała w 1737 r., konwikt bpa Pilchowskiego i Tyzenhauza oraz pomniejsze²⁹⁶. Po 1842 r. fundusze tych burs przeszły do zarządu gimnazjum wileńskiego. W 1821 r. powstało jeszcze „Towarzystwo wspierania niedostatnich uczniów uniwersyteckich w Wilnie”, ale ono raczej nie było pod zarządem Kościoła.

Na szczególną uwagę zasługuje Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności, założone w 1807 r. przez bpa J. N. Kossakowskiego i dra Józefa Franka. W Towarzystwie tym rozdawano chleb i zupę ubogim, ściągano ich z całego miasta, prowadzono też dla nich zakłady, w których pracowali i zarabiali, założono szkołę prowadzoną metodą Lankastra, w której uczono bezpłatnie (w 1820 r. uczyło się tam 179 chłopców i dziewcząt, mieszkających w zakładzie oraz 100 przychodzących z miasta). Liczba osób mających przytułek w zakładzie Towarzystwa do 1844 r. wynosiła od 350-450. Towarzystwo wydawało w latach 1820-1825 miesięcznik *Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej*. W 1847 r. ograniczono zakres działalności tego Towarzystwa. Na wzór wileńskiego powstały podobne towarzystwa w Brześciu, Nowogródku, Mińsku, Grodnie oraz w innych częściach kraju²⁹⁷.

Aby przyjść z pomocą starym i schorowanym księżom, bp Wołowicz założył w Wilnie przed 1630 r. dom dla księży emerytów. Przechodził on różne koleje i przestał istnieć w końcu XVIII w. Dopiero w okresie międzywojennym znowu zorganizowano dom dla księży emerytów w Wilnie, zwany Betanią²⁹⁸.

Władze carskie mocno ograniczyły charytatywną działalność Kościoła. Nowe warunki w tym względzie zaistniały dopiero po ukazie tolerancyjnym. Zaraz też zaczęto powoływać do życia nowe instytucje charytatywne. Ks. Karol Lubianiec, profesor Seminarium Duchownego w Wilnie założył w 1906 r. „Dom i Towarzystwo Serca Jezusowego”, którego celem była opieka nad biedną dziatwą i młodzieżą, danie jej dachu nad głową i przyuczenie do zawodu. W zakładzie tym za-

²⁹³ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 377.

²⁹⁴ BLAN F 43 — 10193 — *Raport ludności dekanatu knyszynskiego z roku 1788*.

²⁹⁵ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 367.

²⁹⁶ Tamże, s. 320-321.

²⁹⁷ K. Podernia, *Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności. W stuletnią rocznicę założenia*, Warszawa 1907.

²⁹⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 42; S. Nawrocki, *Betania*, WAW, 2 (1928) s. 165-167.

łożono warsztaty dla chłopców i odpowiednie warunki do nauczania zawodu dziewcząt. Po pierwszej wojnie światowej zakład ten ks. Lubianiec przekazał salezjanom²⁹⁹.

Podobny zakład pod nazwą Towarzystwa „Powściągliwość i Praca” założył w Wilnie ks. Napoleon Dyakowski. Zakład ten działał najpierw przy ul. Nikodemskiej w Wilnie, a od 1908 r. przy kościele św. Stefana, przy którym założyciel w międzyczasie został proboszczem. Urządzono tu dla chłopców warsztaty stolarskie, ślusarskie i koszykarskie. Również ten obiekt przejęli w okresie międzywojennym salezjanie³⁰⁰.

W tym okresie powstały też inne instytucje dobroczynne, jak „Szpitalik dla chorych nieuleczalnie”, założony w 1909 r. przez kanonika kapituły wileńskiej ks. Wiktora Frąckiewicza i dziekana ks. Antoniego Czerniawskiego, Przytułek św. Zyty dla dziewcząt, „Ochronka dla niemowląt opuszczonych”, założona przez ks. Lubiańca i inne. Wszystkie one utrzymywały się z ofiar³⁰¹.

Przedstawione instytucje dobroczynne nie wyczerpują całego zagadnienia działalności charytatywnej Kościoła na terenie diecezji. Są jednak pewną ilustracją tego, jak próbowano na przestrzeni wieków organizować pomoc biednym, cierpiącym i chorym.

VIII. DUCHOWIEŃSTWO I JEGO DZIAŁALNOŚĆ DUSZPASTERSKA

Litwę chrystianizowali kapłani z Polski i oni też stanowili pierwszą zasadniczą kadrę duszpasterzy. W znanym nam składzie kapituły wileńskiej z lat 1397 - 1398 oprócz Polaków mamy Czechów (Jan Czech i Hincza), Niemca (Berwold) i duchownego z Litwy (Maciej z Trok). Maciej z Trok był synem mieszczanina niemieckiego pochodzenia³⁰². Jest rzeczą oczywistą, że trudno byłoby spodziewać się, by w pierwszych latach po wprowadzeniu chrześcijaństwa na Litwę byli już duchowni litewscy. Na to trzeba było czasu.

Troską o zapewnienie kapłanów dla Litwy była podyktowana fundacja bursy dla studentów z ziem litewsko-ruskich przy Uniwersytecie Praskim, uczyniona w 1397 r. przez królową Jadwigę. Ta sama myśl przyświecała królewskiej parze przy odnowieniu Uniwersytetu Krakowskiego i utworzeniu na nim w 1400 r. Wydziału Teologicznego. Chrystianizacja i utrwalenie wiary katolickiej na ziemiach litewsko-ruskich były ideą wiodącą odnowienia uczelni, zwanej później Jagiellońską³⁰³. Symbolicznym zaś był wybór na drugiego rektora w czasie pierwszej w dziejach Uniwersytetu Krakowskiego elekcji w 1401 r. Jana, księcia drohiczyńskiego, wnuka księcia Kiejstuta, kustosa i kanonika krakowskiego i sandomierskiego. Profesor teologii Jan Isnerowicz z Krakowa w 1409 r. założył pierwszą bursę przy uczelni, a przeznaczoną dla scholarów z Litwy i Rusi, szczególnie tych, którzy poświęcają się pracy w stanie duchownym³⁰⁴.

Trzeba przyznać, że garnęła się młodzież z Litwy na studia w Krakowie. W latach 1401 - 1550 uczyło się tam 366 studentów litewskich, najwięcej z Wilna (101), Kowna (34), Trok (11), Giedrojé (7) i Ejszyszek (6)³⁰⁵. Ci, którzy obierali stan duchowny, obejmowali później na Litwie najwyższe stanowiska kościelne, zostawali biskupami oraz prałatami i kanonikami, obejmowali najbogatsze beneficja.

Szeregowy kler rekrutował się z tych, którzy skończyli szkołę parafialną lub katedralną, a ponadto pod okiem proboszcza zapoznali się praktycznie z cere-

²⁹⁹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 377.

³⁰⁰ Tamże, s. 377 - 378.

³⁰¹ Tamże, s. 378.

³⁰² W. Abraham, *Polska a chrzest Litwy*, s. 23.

³⁰³ J. Fijałek, *Uchrześcijanie*, s. 121 ns.

³⁰⁴ Tamże, s. 126 - 128.

³⁰⁵ J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 132.

moniami kościelnymi i przygotowali się do pracy i życia w kapłaństwie³⁰⁶. Ponadto wielu księży przybywało z Polski. Taki stan trwał aż do sprowadzenia jezuitów do Wilna (1569 r.) oraz założenia Seminarium Duchownego. Założone przez bpa Radziwiłła w 1582 r. seminarium wileńskie mogło kształcić jednak zbyt małą liczbę alumnów (po kilkunastu, ale czasem było tylko kilku, jak np. w 1637 r. tylko 6). Wielu chętnych do kapłaństwa kształciło się w Akademii Wileńskiej. W aktach kapituły zanotowano, iż „wielu studentów nie chce wstępować do seminarium z tego powodu, że po skończeniu muszą długo wikariuszować, zanim postąpią na plebanie”, natomiast „chętnie garną się do Akademii, bo to daje większe prawa do prebendy”³⁰⁷.

Uniwersytet dawał lepsze przygotowanie naukowe i tym samym stwarzał większe szanse na szybsze otrzymanie probostwa. Kandydaci więc do kapłaństwa woleli bursy dla ubogich studentów niż seminarium³⁰⁸. Dopiero w XVIII w., zwłaszcza w okresie, gdy seminarium wileńskie prowadzili misjonarze, było ono liczniejsze, a ponadto klerycy dla diecezji wileńskiej mogli kształcić się wówczas także w seminarium własnym misjonarzy.

Synody diecezjalne ciągle zwracały uwagę na godność stanu kapłańskiego, a jednocześnie wytykały niewłaściwości w życiu i pracy duchownych. W połowie XVI w. Michalon Litwin pisał o gorszących obyczajach kleru, zaniedbywaniu się w służbie Bożej i kumulacji beneficjów³⁰⁹. Z pewnością było szeregiem niedociągnięć w życiu i w pracy duchownych. Po wprowadzeniu w życie uchwał Soboru Trydenckiego nastąpiły w tym względzie zmiany na lepsze.

W synodach wileńskich od 1528-1744 r. ciągle występuje sprawa księży waga-bundów. Szczególnie ostre sankcje przeciw nim wydał synod bpa Zienkowicza z 1744 r. Nakazywał on dziekanom więzić księży z własnej diecezji, nie mających stałego miejsca i oddawać do „Kolegium diecezjalnego” na dwa miesiące więzienia, nawet przy użyciu pomocy władzy świeckiej. Natomiast księży z innych diecezji bez powodów podróżujących i nie mających odpowiednich dokumentów zabronił zatrudniać i nakazał suspendować od odprawiania Mszy św.³¹⁰

Inną bolączką była kumulacja beneficjów, którą praktykowali przede wszystkim duchowni wyżej postawieni. Pracę duszpasterską za nich sprawowali wówczas komendarze i wikariusze. Z pewnością przez to cierpiała obsługa duszpasterska wiernych. W pierwszej połowie XVIII w. wiele parafii było nie obsadzonych. Według synodu z 1717 r. aż 34 parafie wakowały, natomiast w 1744 r. było 17 parafii wakujących³¹¹. Powstaje pytanie, dlaczego aż tyle parafii wakowało i czy byli w nich wikariusze, których wykazy synodalne nie uwzględniały. W niektórych nie obsadzonych parafiach z pewnością duszpasterstwo prowadzili altarzyści.

Niezwykle trudno jest mówić o pracy duszpasterskiej kleru w pierwszych wiekach istnienia diecezji. Wiadomo, że przez długi czas główny nacisk kładziono na chrystianizację, zapoznawanie z nową religią i utwierdzenie w niej. Wobec bardzo rzadkiej sieci parafialnej praca duchowieństwa była niezwykle trudna i trzeba było dłuższego czasu, aby usunąć ostatecznie pogaństwo. Z pewnością ludność przez długi czas na chrześcijańskiego Boga patrzyła przez pryzmat swoich

³⁰⁶ B. Kumor, *Sytuacja Kościoła w Polsce na początku XVI wieku*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, Poznań 1974, s. 25.

³⁰⁷ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 132.

³⁰⁸ L. Piechnik, *Rozkwit Akademii Wileńskiej*, s. 247.

³⁰⁹ M. Lituvis, *Apie Totoriu, Lietuviu ir Maskvenu papročius*, Vilnius 1966, s. 69-70. Zob. J. Ochmański, *Dawna Litwa*, s. 152-153.

³¹⁰ *Synodus Dioeciesana Vilmensis ab... Michaele Joanne Zienkovicz Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Vilmensi... Anno Domini MDCCXLIV... celebrata*, Vilnae, s. 21.

³¹¹ Tamże, s. 171-194 i *Decreta Sanctiones et Universa Acta Synodi Dioecanae ab... Constantino Casimiro Brzostowski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Vilmensi... Anno Salutis MDCCXVII... celebratae...*, Vilnae, s. 135-157.

dawnych przesądów i wierzeń, czego przykładem może być wprost anegdotyczna opowieść Strykowskiego, odnosząca się prawdopodobnie do początków panowania Zygmunta Augusta: „Się to niedawno z naszego wieku i w Kownie trafiło, iż gdy na Wielki Piątek bernardyński kaznodzieja według zwyczaju o Męce Pańskiej każąc, znak umęczenia Pana Chrystusowego, gdy przyszło „ad flagellationem”, miotelką i biczem siekł. Żmudzian, chłop prosty, pytał towarzysza: „A ką tają muschi Kunigas?” (Kogo bije ksiądz?). On mu odpowiedział: „Pana Diewa” (Pana Boga). A on zapytał: „Ar aną kuris mumus padare piktus rugius?” (Czy tego, przez którego mamy nieurodzaj?) — bo się tego roku zboże źle zrodziło. „Anu” (tego); a chłop zaraz krzyknął na kaznodzieję: „Gieraj milas Kunige plak schitą Diewa, piktus mumus dawne rugius!” (Dobrze, miły księże, bij tego Boga, złe żyto nam bowiem dał!)”³¹².

Jeszcze w pierwszej połowie XVI w. w odległych od Wilna miejscach trwały resztki pogaństwa. Bp Tabor na przełomie XV/XVI w. likwidował resztki pogaństwa nad rzeką Niewiażą przez zbudowanie tam kościoła³¹³. Synod prowincjalny piotrkowski z 1544 r., zwracając się do króla Zygmunta Starego z prośbą o zakładanie nowych kościołów na Litwie, mówi, że tam jest jeszcze dużo pogaństwa³¹⁴. W trzy lata później Zygmunt August, po czterech latach pobytu na Litwie pisał do biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego: „Świeże jeszcze bardzo w tym naszym Wielkim Księstwie są powiewy wiary chrześcijańskiej. Tu bowiem, poza Wilnem, a szczególnie na Żmudzi, ciemny, nieokrzesany lud oddaje cześć boską (że zamilczę już o innych zabobonach) gajom, dębom, lipom, ruczajom, głazom, wężom wreszcie i składa im publiczne, a także prywatne ofiary”³¹⁵.

Rzadka sieć parafialna była z pewnością jedną z przyczyn słabego ugruntowania w wierze. Zresztą w żadnym świeżo nawróconym kraju dogłębne schryścianizowanie nie nastąpiło szybko. Litwa nie była tu wyjątkiem.

W okresie przedreformacyjnym duchowieństwo parafialne nie miało zbyt wielkiej pomocy w pracy duszpasterskiej ze strony zakonników. Tak można sądzić z małej liczby klasztorów, których w połowie XVI w. było zaledwie 15. Cztery klasztory mieli franciszkanie konwentalni (dwa w Wilnie, w Kownie i Oszmianie), pięć bernardyni (Wilno, Kowno, Tykocin, Połock, Budzław), dwa kanonicy regularni od pokuty (Bystrzyca i Miedniki) oraz po jednym augustianie (Grodno), benedyktyni (Troki), dominikanie (Wilno) i karmelici dawnej obserwancji (Wilno)³¹⁶. Intensywny wzrost liczby klasztorów nastąpił w XVII-XVIII w. Zakonnicy, zwłaszcza jezuici, dominikanie i bernardyni, poprzez misje, kazania odpustowe i inne akcje duszpasterskie przyczynili się do ożywienia religijności ludu.

Przepowiadanie Ewangelii odbywało się w języku zrozumiałym dla słuchaczy, a więc w litewskim i polskim. Na język litewski przetłumaczono najważniejsze modlitwy: Ojcie nasz, Zdrowaś Mario, Wierzę w Boga. Teksty tych modlitw w języku litewskim zachowały się z około 1475 r. Za najstarszy tekst litewski uważa się modlitwę „Sveika Marija” (Zdrowaś Mario)³¹⁷. Zresztą Litwini bardzo uważali, by ich prawa i język były zabezpieczone. Najpierw w przywileju ziemskim Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. zastrzeżono Litwinom (obywatelom W. Ks. Litewskiego) kościoły katedralne, kolegiackie i klasztorne, należące do patronatu wielkoksiążęcego. Wielki książę Aleksander w 1492 r. do tych zarezerwowanych świątyń dodał jeszcze kościoły parafialne. Potwierdziły to statuty

³¹² M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*, Warszawa 1848, s. 150.

³¹³ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 32.

³¹⁴ J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 300.

³¹⁵ Cyt. za M. Kosmanem, *Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie*, s. 133.

³¹⁶ T. Kraheil, *Kościół Katolicki na Litwie na przełomie XV i XVI w.*, *Analecta Cracoviensia*, 16 (1984), s. 46.

³¹⁷ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa*, s. 32, 142-143.

litewskie, II (z 1566 r.) i III (z 1588 r.), usuwając ponadto możliwość objęcia stanowiska przez obcokrajowca, na co pozwalało przedtem zastrzeżenie Kazimierza Jagiellończyka: „jeśli ci (tubyłcy) będą zdadni i godni tych urzędów”³¹⁸.

Postanowienia II Statutu litewskiego o nie dawaniu beneficjów obcokrajowcom weszły do prawa synodalnego diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVII w. W synodzie bpa Sapiehy z 1669 r. jest statut „o niedopuszczaniu obcokrajowców do jakichkolwiek beneficjów”, a w synodzie bpa Kotowicza z 1685 r. znajdujemy statut „o niedopuszczaniu księży z obcych diecezji na beneficja duszpasterskie i proste”³¹⁹.

Według wspomnianego już synodu bpa Sapiehy krajowymi językami są litewski i polski. Wcześniej synod bpa Jana z Książąt Litewskich z 1528 r., mówiąc o szkołach parafialnych, zalecał, by uczono tam zarówno po litewsku, jak i po polsku. Natomiast w dalszej części ten statut nakazuje, by plebani przy swoich kościołach utrzymywali zastępców, czyli wikariuszy, którzy tam, gdzie język litewski jest w użyciu, żeby dobrze tym językiem władali ze względu na szafarstwo sakramentów w tych parafiach. Postanowienia te bardzo ze sobą się łączą. Szkoła przecież służyła kościołowi, uczniowie uczestniczyli w nabożeństwach kościelnych i je w ten sposób uświetniali. „Szkoła bowiem — jak pisał ks. Fijałek — i służba jej kościelna kształciła i przygotowywała przyszłych duchownych w klerze niższym na parafii, robotników duszpasterskich, wikariuszów i koadiutorów plebańskich. Na wikariuszach — wiceplebanach i komendarzach spoczywała główna i ciągła praca parafialna, sprawowanie służby Bożej z szafarstwem sakramentów dla ludu i nauczaniem jego homiletycznym (kaznodziejskim) i religijnym (katechizmowym); od nich też należało przede wszystkim wymagać znajomości języka ludu dla bezpośredniego ich z nim kontaktu”³²⁰.

W dokumentach fundacyjnych z XVI-XVII w. dla kościołów na ziemiach litewskich często zastrzegano, by był tam kapłan umiejący mówić po litewsku. Tak np. król Zygmunt III Waza, uposażając w 1597 r. kościół w Puńsku, zastrzegł sobie „prawo prezenty parocha jedynie Litwina lub znającego język litewski”, a Jan Alfons Lacki, fundując w 1639 r. kościół w Łopkach, nakładał na plebana m. in. takie obowiązki: „naprzód, żeby był umiejący język litewski, czego to miejsce wielce potrzebuje (...) a w niedziele i święta msza śpiewana i kazanie litewskie aby było odprawowane (...) żeby raz w rok przynajmniej jeździł do poddanych moich łopieńskich z nauką duchowną i z ćwiczeniem do nabożeństwa po litewsku...”³²¹. Troska o język litewski i kapłanów umiejących ten język przebija z zarządzenia kapituły wileńskiej z 1649 r. postanawiającej, by do seminarium przyjmować młodzież dorosłą i znającą język litewski³²².

Statuty synodalne, mówiąc o nauczaniu, podają ogólnie, aby kazania były mówione *in vulgari, lingua patria, vernacula*, tzn. w języku miejscowego ludu. Mówiono więc je po litewsku i po polsku. W statucie synodu bpa B. Wojny z 1613 r. polecono jako pomoc do kazań katechizmowych katechizm w przekładzie litewskim Ledesmy, a do polskich przekład Bellarmina³²³.

W szafarstwie sakramentów kapłani kierowali się ogólnymi przepisami Kościoła i lokalnymi zwyczajami. Posługiwali się przy tym agendami i rytuałami. Diecezja wileńska posiadała trzy znane agendy. Najstarsza, opracowana była przez kanonika wileńskiego Marcina z Radomia i wydana w 1499 r. w Gdańsku pt. *Agenda siue exequiale divinorum sacramentorum per venerabilem virum Martinum canonicum Vlnensis dioecesis*. Później dwukrotnie wydano w Wilnie skróconą agendę Hieronima Powodowskiego pt. *Agenda parva...* (1616 i 1630). W tej

³¹⁸ J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 202 - 203.

³¹⁹ Tamże, s. 245.

³²⁰ Tamże, s. 298.

³²¹ Tamże, s. 311.

³²² J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 147.

³²³ J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 314.

agendzie w obrzędach sakramentu chrztu dialogi kapłana z chrzestnymi oraz pouczenia są wydrukowane w języku polskim, litewskim i niemieckim³²⁴.

Po wydaniu w 1631 r. dla całej Polski *Rytuau piotrkowskiego*, wprowadzającego jednolite obrzędy sakramentów na podstawie *Rytuau rzymskiego* z 1614 r., wkrótce wydrukowano w Wilnie *Rituale sacramentorum* (1633), przeznaczone dla Litwy, wielokrotnie później wznawiane³²⁵. Te rytuały oprócz łaciny zawierały język polski, litewski, niemiecki, łotewski, estoński oraz w XVIII w. francuski.

W statutach synodalnych przypomniano, aby udzielanie sakramentów odbywało się według agend lub rytuałów. Musiały jednak być nadużycia, skoro tak często statuty przypominały, by sakramentów udzielać w kościołach, a nie w domach prywatnych. Najczęściej te przypomnienia odnosiły się do chrztu i małżeństwa³²⁶, ale synod z 1528 r. taką samą uwagę zastosował i do sakramentu pokuty³²⁷.

Wydaje się, że lepiej zorganizowano duszpasterstwo po wprowadzeniu w życie uchwał Soboru Trydenckiego, kiedy to biskupi mieli lepszą kontrolę nad duchowieństwem, a ponadto nałożono obowiązek prowadzenia ksiąg metrycznych. Potem znowu nastąpiło pewne obniżenie duszpasterskie oraz religijno-moralne wiernych w latach potopu i wojen moskiewskich, które spowodowały ogromne spustoszenia.

Wiek XVII i XVIII to olbrzymi rozwój zakonów. W 1772 r. na terenie diecezji wileńskiej było 228 klasztorów³²⁸. Zakonnicy poprzez misje, kazania odpustowe, pielgrzymki, a także i szkolnictwo, mają wielki wkład duszpasterski w ożywienie życia sakramentalnego i większe uświadomienie religijne wiernych. Relacje i kroniki zakonne z tego okresu notują także liczne nawrócenia innowierców, nawet spośród Żydów³²⁹.

W tym okresie bardziej egzekwowano obowiązek spowiedzi i Komunii wielkanocnej, który był związany z kościołem parafialnym. Proboszczowie niekiedy nawet przy użyciu kar cielesnych nakłaniali lud do spowiedzi wielkanocnej. Zabronił tego bp Massalski w 1781 r.³³⁰.

Trzeba przyznać, że w diecezji był bardzo żywy kult Najświętszego Sakramentu. Wyrazem tego były liczne procesje i nabożeństwa eucharystyczne. Musiało tu dojść do pewnej przesady, skoro bp Jan z Książąt Litewskich w 1528 r. ograniczył zbyt liczne procesje do procesji z okazji Bożego Ciała i jego oktawy. Na inne procesje trzeba było specjalnego pozwolenia³³¹. W Wilnie w kościele św. Jana w 1579 r. jezuita po raz pierwszy w całej Rzeczypospolitej odprawili 40-godzinne nabożeństwo. Później tę pobożną praktykę wprowadzili do wszystkich swoich kościołów. Nabożeństwa te miały charakter przebiegalny za grzechy. W 1673 r. w obliczu niebezpieczeństwa tureckiego urządzano to nabożeństwo w intencji Ojczyzny we wszystkich kościołach Wilna. Bp Massalski chciał wprowadzić 40-godzinne nabożeństwo w całej diecezji, ale warunki polityczne kraju na to nie pozwoliły³³².

W latach niewoli narodowej duchowieństwo w swojej pracy podlegało wielu ograniczeniom ze strony władz carskich. W 1801 r. car Aleksander I zakazał ku-

³²⁴ S. Hołodok, *Sakrament chrztu, bierzmowania i Eucharystii w diecezji wileńskiej w XVI-XVIII wieku*, Lublin 1980 (mpis), s. 8-12, 65. Por. Z. Ober-tyński, *Agenda wileńska z 1499 r.*, Przegląd Teologiczny, 10 (1929), s. 171-191.

³²⁵ S. Hołodok, *Sakrament chrztu*, s. 13.

³²⁶ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 126; *Decreta Sanctiones et Universa Acta Synodi Dioecessanae... Anno Salutis MDCCXVII...*, s. 60; *Synodus Dioecessana Viliensis... Anno Domini MDCCXLIV...*, s. 8.

³²⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 119.

³²⁸ W. Müller, *Zakony w diecezji i województwach*. W: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1972, s. 63.

³²⁹ S. Hołodok, *Sakrament chrztu*, s. 164-174.

³³⁰ Tamże, s. 272.

³³¹ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, s. 123-124.

³³² S. Hołodok, *Sakrament chrztu*, s. 391 ns.

mulacji beneficjów, co zresztą trzeba zaliczyć do pozytywnych decyzji. Kolejnymi zarządzeniami Aleksandra I i Mikołaja I „naznaczenie beneficjów” zostało podporządkowane ministerstwu spraw wewnętrznych. Szczególne represje dotknęły Kościół po powstaniu listopadowym. Ukazem z lipca 1832 r. zamknięto na „ziemiach zabranych” 202 klasztory³³³, z których pokaźna część znajdowała się na terenie diecezji wileńskiej. Kasata klasztorów rozpoczęła akcję zamykania także kościołów katolickich. W roku wspomnianej kasaty klasztorów zniesiono też władze prowincjalne, przekazując klasztory pod władzę biskupów. Następnie zabroniono przyjmować kandydatów do zakonów bez zezwolenia ministra spraw wewnętrznych³³⁴. To skazywało zakony na powolne wymieranie.

Kolejne ukazy paraliżowały normalną pracę duszpasterską. Uznano za nieważne małżeństwa mieszane, jeśli nie były zawierane wobec duchownego prawosławnego (1832), dzieci z małżeństw mieszanych nakazano chrzczyć w cerkwi prawosławnej (1833), zabroniono duchowieństwu łacińskiemu udzielać posług religijnych unitom (1835), zakazano też udzielać Komunii św. takim wiernym, którzy choć raz ją przyjęli w cerkwi prawosławnej (1839). Ukaz z 1840 r. zabronił przechodzić z prawosławia na katolicyzm pod karą utraty majątku i zamknięcia w klasztorze. Ukazy zabierające majątki kościelne, dalsze kasaty klasztorów, ograniczenia liczby księży w parafiach, uzależnienie obsady parafii od władz państwowych, zarządzania normujące „przejmowanie” kościołów obcych wyznań (katolickich) na cerkwie chyba mówią same za siebie³³⁵.

Konkordat z 1847 r. był w jakimś stopniu próbą ułożenia stosunków między Kościołem i państwem rosyjskim, ale faktycznie nie wszedł on w całości w życie, choć formalnie obowiązywał do 1866 r. Wbrew temu konkordatowi władze carskie w 1851 r. powtórzyły wcześniejszy zakaz budowania i remontowania kościołów bez zgody władz państwowych. Zarządzenia carskie z lat 1852-1853 dotyczyły także kazań, które wolno było wygłaszać z wydrukowanych ksiązek z odpowiedzialną cenzurą władz kościelnych. Kazania opracowane przez samego księdza musiały przejść przez cenzurę wyznaczonych cenzorów duchownych³³⁶.

Szczególnie ciężkie czasy nastąpiły po powstaniu styczniowym. Trudno tu przytaczać wszystkie zarządzenia generałgubernatora wileńskiego Murawiewa i jego następców, represjonujące i ograniczające Kościół Katolicki w swoim działaniu. Wymienimy przynajmniej niektóre. Murawiew w 1864 r. ograniczył swobodę ruchu duchownych, którzy odtąd bez zgody czynników rządowych nie mogli wyjechać nawet do sąsiedniej parafii. Zabroniono w 1866 r. odprawiać księżom nabożeństwa poza swoją parafią, w dwa lata później wprowadzono zakaz spowiadania obcych parafian, a ponadto skasowano bractwa kościelne, zmniejszono liczbę procesji i zabroniono ich na zewnątrz, usuwano krzyże z miejsc publicznych itd. W latach popowstaniowych zamknięto około 45 parafii, a ponadto szereg filii i dużo kaplic. Wiernych ze skasowanych parafii często siłą zmuszano do przejścia na prawosławie³³⁷.

W okresie popowstaniowym bardzo zmniejszyła się liczba księży. Za zaangażowanie w powstanie Murawiew skazał na śmierć trzech księży (ks. Stanisława

³³³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 663 ns.; P. Gach, *Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w 1832 roku*, *Roczniki Humanistyczne*, 28 (1980) z. 2, s. 191-213.

³³⁴ W. Urban, *Ostatni etap*, s. 147.

³³⁵ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 664-665; W. Urban, *Ostatni etap*, s. 146 ns.

³³⁶ W. Urban, *Ostatni etap*, s. 147.

³³⁷ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 668-672. Por. np. dane elenchusów, drukowanych razem z rubrycelami: *Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Vilnensi in Annum Domini 1862...*, Vilnae 1861, s. 120 (figuruje tam 300 parafii) i *Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Vilnensi in Annum Domini 1905...*, Vilnae 1904, s. 208 (jest tu zaledwie 237 kościołów parafialnych).

Iszoreę — wikariusza z Żołudka, ks. Rajmunda Ziemackiego — proboszcza z Wawiórki i ks. Adama Falkowskiego — proboszcza z Iszczożny³³⁸), a cały szereg na zsyłkę na Sybir. Do seminarium przez kilka lat nie wolno było przyjmować kandydatów i bardzo ograniczono ich liczbę. Ponadto diecezja przeważnie była pozbawiona biskupa, a rządzili nią administratorzy. Od śmierci bpa Kłagiewicza w 1841 r. tylko bp Audziejewicz umarł w swojej diecezji (†1895), inni zostali skazani na wygnanie (bp Krasieński w 1863 r., bp Hryniewicki w 1885, bp Zwierowicz w 1902 i bp Ropp w 1907). To też rzutowało na duszpasterstwo. Szczególnie ujemnie zapisał się niekanoniczny administrator diecezji w latach 1866-1883 ks. prałat Piotr Żyliński poprzez swoją uległość wobec władz carskich.

Przedmiotem ciężkiej walki po powstaniu styczniowym stał się język nabożeństw w kościołach oraz książki do nabożeństw i podręczniki religii. Władze carskie chciały i szkołę i kościół włączyć do akcji rusyfikacji i sprawosławienia ludności. Walka ta zaostrzyła się, gdy wydrukowano w języku rosyjskim rytuał pt. *Trebnik* (1869 i 1870) oraz kazania na niedziele i święta w tymże języku. *Trebnik* ten zaczęto w 1870 r. rozsyłać księżom i wydano nakaz wprowadzenia kazań i nabożeństw dodatkowych w języku rosyjskim. Administrator diecezji ks. Żyliński wydał idące po linii władz zarządzenia dla duchowieństwa. Ogół jednak księży oparł się tym zarządzeniom. Do rangi wprost symbolu urosł ks. Stanisław Piotrowicz z kościoła św. Rafała w Wilnie, który w czasie Mszy św. po kazaniu spalił na ambonie *trebnik* i za to został wywieziony na Sybir³³⁹. W tej walce z wprowadzeniem języka rosyjskiego do kościołów chodziło o obronę religijną katolicyzmu, a także o obronę narodową Polaków, Litwinów i w jakimś stopniu Białorusinów przed rusyfikacją i sprawosławieniem. Walka ta trwała w zasadzie do końca XIX w., a w diecezji mińskiej do 1902 r. i zakończyła się ostatecznym zwycięstwem Kościoła³⁴⁰.

Lepsze warunki pracy nastąpiły dopiero po ukazie tolerancyjnym z 1905 r. Od tego czasu można było znowu budować kościoły, przyjmować do Kościoła Katolickiego nawracających się z innych wyznań i religii, i w ogóle nastąpiła więcej swobody w pracy duszpasterskiej. W tym okresie bardzo wielu prawosławnych, wcześniej siłą oderwanych od Kościoła unickiego i łacińskiego, wróciło do Kościoła. W parafiach mieszanych w tym okresie pracę duszpasterską zaczęły utrudniać konflikty narodowościowe między Litwinami i Polakami. Pełna swoboda pracy duszpasterskiej nastąpiła jednak dopiero po odzyskaniu niepodległości. Trzeba było wówczas usuwać skutki niewoli i ucisku religijnego, rozbudować sięc parafialną i dekanalną, przywracać życie zakonne, rozwijać różne formy działalności duszpasterskiej, w tym także organizacje, stowarzyszenia i bractwa religijne. Bardzo czynna w tym okresie stała się Akcja Katolicka, szczególnie popierana przez arcybiskupa Jałbrzykowskiego. Trwało to jednak krótko, gdyż kolejna wojna światowa przyniosła ogromne zniszczenia i nową sytuację.

IX. SANKTUARIA

1. Kalwarie

Dwa miejsca szczególnego kultu Męki Pańskiej w diecezji wileńskiej zasługują na omówienie: Kalwaria Wileńska (Werki) i Miadzioł Stary. Kalwarię w Werkach fundował w 1662 r. bp Białożor na podziękowanie Bogu za uwolnienie od nieprzyjaciół. Dzieło jego kontynuował bp Sapieha, który po zbudowaniu

³³⁸ W. Studnicki, *Rok 1863 — wyroki śmierci*, Wilno 1923, s. 14, 20 i 52.

³³⁹ P. Kubicki, *Trebnik narzucony przez rząd rosyjski diecezjom: kowieńskiej, mińskiej i wileńskiej oraz historyczny rys walki z nim aż do zupełnego zwycięstwa*, WAW, 9 (1935), s. 35-51.

³⁴⁰ W. Urban, *Ostatni etap*, s. 178.

kościół i kaplic Męki Pańskiej przekazał w 1669 r. Werki dominikanom³⁴¹. Bp Pac w 1675 r. oddał z kolei kalwarię dominikanom obserwantom i to spowodowało długotrwały spór, zakończony dopiero w 1775 r. odebraniem obserwantom i przekazaniem dominikanom litewskim³⁴². Dominikanie zbudowali teraz murowany kościół pod wezwaniem Znalezienia Krzyża św., klasztor i 20 kapliczek. W 1850 r. klasztor dominikański został skasowany i powstała tu parafia.

Przeor dominikanów Maciej Magnuszewski rozbudował kalwarię do 35 stacji, które rozpoczynają się „Wieczernikiem” koło Trynopolia pod Wilnem i przez piękne lesiste tereny nad Wilią prowadzą do Kościoła na najwyższym w tych stronach wzniesieniu. Kalwaria ta cieszyła się wielką popularnością wśród ludności nie tylko diecezji wileńskiej. Od wiosny do jesieni ciągnęły tu bardzo liczne pielgrzymki, największe rzesze gromadziły się w czasie Zielonych Świąt. Zwykle pielgrzymi najpierw udawali się do Ostrej Bramy, by tu pomodlić się do Matki Boskiej, a następnie kierowali się na kalwaryjskie dróżki, do których trasę z Wilna wyznaczały murowane kolumny z figurą Chrystusa niosącego krzyż. Pierwsza z tych figur — Pana Jezusa Snipiskiego — stała na pagórku za Zielonym Mostem i była zaliczana do słynących cudami³⁴³.

Kalwaria w Starym Miadziole była pod opieką karmelitów bosych, których tu sprowadził starosta Antoni Koszczyc po wybudowaniu im kościoła pod wezwaniem Matki Boskiej Anielskiej i klasztoru. Karmelici działali tu od około 1752 r.³⁴⁴. Kościół i klasztor były usytuowane na wzniesieniu w pobliżu jeziora i parku. Na polach obok kościoła i w rynku miasteczka znajdowały się stacje drogi krzyżowej, zbudowane według układu jerozolimskiej drogi krzyżowej. Składały się z 21 kaplic i 8 bram. Kaplice były zbudowane z drzewa na podmurówce i posiadały olejne obrazy oraz rzeźbione w drzewie figury. Erekcji i poświęcenia kalwarii dokonał 8 VIII 1772 r. biskup sufragan białoruski Feliks Towiański. Największe rzesze pielgrzymów przybywały na uroczystość Wniebowzięcia NMP oraz w święta Jana Chrzciela, św. Justyna, MB Szkaplerznej, św. Szymona i Judy oraz na MB Gromnicznej.

Miadziół w rękach karmelitów był do 1833 r., kiedy to kościół i klasztor oddano unickim bazyliankom z Mińska, które tu przetrwały do 1860 r. W tym roku cały obiekt przejęło duchowieństwo prawosławne, a kalwarię, liczącą wówczas już 40 kaplic rozebrano i zniszczono. W 1927 r. kościół rewindykowano i przekazano znowu karmelitom bosym, którzy przystosowali go z powrotem do kultu katolickiego. O. Bronisław Jarociński zainicjował zaraz odbudowę stacji drogi krzyżowej. Tymczasowo postawiono w miejscach stacji krzyże i bp Władysław Bandurski 27 V 1928 r. erygował ponownie kalwarię. Do wojny zbudowano 15 murowanych kaplic. Kalwaria ta znowu zaczęła ściągać licznych pielgrzymów. Karmelici byli w Miadziole Starym do 1949 r., kiedy to wyjechali do Polski³⁴⁵.

2. Sanktuaria maryjne

W diecezji wileńskiej, jak i w całym Kościele, nie brakowało miejsc wślawionych szczególnym nabożeństwem do Matki Boskiej. Są to kościoły i kaplice z obrazami lub figurami Maryi, zwanymi cudownymi. Najstarszy wykaz takich

³⁴¹ W. Przyalgowski, *Zywoty*, t. 2, s. 158; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 172; H. Gwiazda, *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648 - 1696*, W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222 - 1972*, t. 1, Warszawa 1975, s. 616.

³⁴² [J.M. Giżycki] Wołyniak, *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917, s. 240.

³⁴³ E. Jeleńska, *Kalwaria pod Wilnem*, Wilno 1903, s. 21; [A.H. Kirkor] Jan z Sliwna, *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*, Wilno 1859, s. 222 ns.

³⁴⁴ B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Kraków 1979, s. 558.

³⁴⁵ Tamże, s. 556 - 567.

sanktuariów dał nam jezuita Wojciech Wijuk Kojalowicz w połowie XVII w.³⁴⁶. Przedstawił on 11 sanktuariów maryjnych Kościoła Łacińskiego: Buda (Budslaw), Eysymonty, Mińsk, Orsza, Ostrowiec, Postirvinti (Poszyrwinty), Stwołowicze, Troki, Wilno (w kościele św. Jana, u św. Michała i w kolegium jezuickim) oraz 3 unickie: Czerea, Wilno i Żyrowice.

Kapucyn Wacław Nowakowski w swoim dziele o słynących łaskami wizerunkach Matki Boskiej przedstawił ogromną ilość cudownych obrazów: w samym Wilnie 27, a w całej diecezji w granicach z 1900 r. — około 100, biorąc zaś pod uwagę granice przedrozbiorowe — dochodzi jeszcze ponad 60³⁴⁷. Do „cudownych” zaliczył on bardzo wiele obrazów i figur Matki Boskiej nie odbierających specjalnej czci. Jezuita Alojzy Fridrich był ostrożniejszy w kwalifikowaniu wizerunków jako cudownych i naliczył ich 31³⁴⁸. Natomiast schematyzmy diecezjalne z okresu międzywojennego odnotowały tylko 10: Boruny, Budslaw, Gudohaje, Kaszubińce (Kotra), Krypno, Krzywicze Lidzkie, Ostra Brama, Różanystok, Troki i Wielkie Eysymonty. Trzy z nich (Kaszubińce, Krzywicze Lidzkie i Wielkie Eysymonty) miały bardzo ograniczony zasięg kultu.

Najwięcej cudownych miejsc powstało w XVII i XVIII w. Wiele z nich z czasem uległo zapomnieniu i kult zanikł, np. Juchnowiec, Klimówka, kościół św. Michała w Wilnie. Nie będziemy omawiali wszystkich sanktuariów maryjnych, lecz zwrócimy uwagę na te miejsca szczególnego kultu, w których były lub są obrazy koronowane na podstawie pozwolenia kapituły watykańskiej lub papieża. Takich sanktuariów w diecezji wileńskiej w jej historycznych granicach było siedem: Troki — koronacja w 1718 r., Wilno — kościół św. Michała — 1750, Białyniec — 1761, Ostra Brama — 1927, Różanystok — 1981, Krypno — 1985 i unickie Żyrowice — 1730.

W Trokach wielki książę Witold wybudował w 1409 r. kościół, do którego ofiarował obraz Matki Boskiej, подарowany mu przez cesarza bizantyjskiego Emanuela II. W krótkim czasie zyskał on sławę cudownego i cieszył się wielką czcią wiernych. Wyrazem tego były pielgrzymki z różnych miast i miejscowości. Pierwsza uroczysta procesja z Wilna (około 27 km) miała miejsce w 1603 r. Wówczas to biskup wileński B. Wojna wraz z duchowieństwem i wiernymi odbył pielgrzymkę do Matki Boskiej Trockiej dla uproszenia odwrócenia klęski morderczego powietrza. Odtąd co roku na początku września przybywały pielgrzymki z Wilna, a także z dalszych miast, jak Kowno czy Merecz. Procesje te trwały do połowy XIX w., kiedy to zostały zabronione przez władze carskie.

Kult Matki Boskiej Trockiej szczególnie rozwinął się w XVII i XVIII w. W rok po koronacji obrazu jasnogórskiego odbyła się w dniu 4 IX 1718 r. uroczysta koronacja wizerunku Matki Boskiej z Trok. Koronatorem był ordynariusz wileński bp Brzostowski. W czasie oktawy koronacyjnej każdego dnia po około 100 księży spowiadało olbrzymie rzesze wiernych. Przed ukoronowanym obrazem odprawiano Msze św. od godz. 3 rano do 13-tej. Do sakramentu bierzmowania w tym czasie miało przystąpić około 10 000 wiernych. Kazania głoszone po polsku i litewsku. Po koronacji kult do Matki Boskiej Trockiej nadal się rozwijał i trwa do dziś. Od XIX w. znalazł się on jakby w cieniu nabożeństwa do Madonny z Ostrej Bramy³⁴⁹.

³⁴⁶ W. W. Kojalowicz, *Miscelanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magna Lithuaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae 1650; On też opracował sanktuarium maryjne z Wielkiego Księstwa Litewskiego w dziele W. Gumppenberga, *Atlas Marianus quo Sanctae Dei Genetricis Mariae Imagines miraculosorum originis duodecim historiarum centuriis explicantur*, Monachii 1672.

³⁴⁷ Wacław z Sulgostowa, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902.

³⁴⁸ A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny w Polsce*, t. 4, Kraków 1911, s. 61-194.

³⁴⁹ J. Kurczewski, *Historia koronacji cudownego obrazu NMP Trockiej*, Warszawa 1906.

Kolejny słynący łaskami obraz w Żyrowicach, znajdował się w chwili koronacji w posiadaniu unitów. Odbierał on także wielką cześć od katolików łacińskiego obrządku. Początki tego sanktuarium sięgają końca XV w. Obraz Matki Boskiej w Żyrowicach był czczony już w okresie przedreformacyjnym. Kolejny właściciel Żyrowic, kasztelan smoleński Jan Mielezsko wybudował tu wspaniałą świątynię i osadził w 1613 r. bazylianów. Pierwszym przełożonym nowego klasztoru był Jozafat Kuncewicz, późniejszy arcybiskup połocki, męczennik i święty. Żyrowice stały się teraz wielkim ośrodkiem ruchu unijnego oraz znanym miejscem kultu maryjnego, do którego przybywali ludzie różnych stanów i z różnych stron Rzeczypospolitej, a szczególnie z Rusi. Z wyjątkiem króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Żyrowice nawiedzili wszyscy królowie od Władysława IV zaczynając. Uroczystej koronacji obrazu Matki Boskiej Żyrowickiej dokonał unicki metropolita kijowski Atanazy Szeptycki 19 IX 1730 r. W czasie 8 dni uroczystości do Komunii św. przystąpiło około 140 000 wiernych, w tym prawie połowa łacinników. Był to pierwszy koronowany obraz, będący w posiadaniu unitów. Po kasacie unii Żyrowice przejęli prawosławni, w okresie międzywojennym kościół należał do katolików, a obecnie znów jest w posiadaniu prawosławnych³⁵⁰.

Pierwszym koronowanym obrazem Matki Boskiej w Wilnie był wizerunek w kościele św. Michała. Kościół ten i przy nim klasztor bernardynek wybudował hetman i wojewoda wileński Lew Sapieha. Bernardynki przejęły klasztor w 1596 r. W kościele św. Michała umieszczono obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z wileńskiego klasztoru bernardynów. Obraz ten jest namalowany na dębowej desce. W aktach kapituły wileńskiej w 1670 r. określono go cudownym od niedawna³⁵¹. Dzięki staraniom Jana Fryderyka Sapiehy, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, w 1733 r. wydano w Rzymie pozwolenie na koronację, która z powodu niepokojów w kraju odbyła się dopiero 8 IX 1750 r. Ukoronował ten wizerunek biskup wileński Zienkowicz. Po kasacie klasztoru bernardynek zamknięto w 1838 r. i kościół św. Michała, a obraz Matki Boskiej przeniesiono do kościoła bernardynów. Rodzina Sapiehów około 1903 r. uzyskała od rządu carskiego zwrot kościoła i po jego remoncie przeniesiono doń koronowany obraz Matki Boskiej. Swej dawnej sławy już nie odzyskał³⁵².

Najdalej na północny wschód wysuniętą miejscowością z koronowanym obrazem Matki Boskiej były Białynicze. Leżą one nad rzeką Drucią i dawnym powiecie orszańskim. W 1622 r. Lew Sapieha ufundował tu kościół i klasztor karmelitów dawnej obserwacji (trzewickowych). Podobno w ten sposób wyrażał wdzięczność Bogu za zwycięstwo odniesione nad wojskami moskiewskimi. Słynący łaskami obraz został namalowany w 1634 r. Od czasu wojen z Rosją (1655 - 1661) znajdował się on w Lachowiczach, gdzie również był bardzo czczony. Dopiero po zbudowaniu murowanego kościoła w Białyniczach przeniesiono go w 1760 r. na jego dawne miejsce, a 20 IX 1761 r. odbyła się uroczysta koronacja, której dokonał biskup smoleński Jerzy Mikołaj Hylzen. Kazanie wygłosił znany kaznodzieja dominikański Wawrzyniec Owłoczyski. Wierni zgromadzili się nawet z odległych stron, od Orszy, Witebska, Szklowa i Mścislawia. W 1832 r. klasztor karmelitów zamknięto, a kościół przejęło duchowieństwo diecezjalne. W 1876 r. kościół ten zabrano na cerkiew. Ostatni proboszcz ks. Lucjan Godlewski ukrył oryginał obrazu, zostawiając w kościele kopię³⁵³. Być może, że oryginał tego wizerunku znajduje się w kościele w Woli Gułowskiej³⁵⁴.

³⁵⁰ W. Charkiewicz, *Żyrowice — łask krynice*, Słonim 1930.

³⁵¹ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, cz. 3, s. 196.

³⁵² W. Zahorski, *Kościół św. Michała i klasztor panien bernardynek w Wilnie*, Kwartalnik Litewski, 2 (1911), t. 5, s. 9 - 46.

³⁵³ W. Nowakowski, *O cudownym obrazie Matki Bożej w kościele OO. Karmelitów w Białyniczach*. *Wiadomość historyczna*, Kraków 1899.

³⁵⁴ *Z dawna Polski Tyś Królową. Przewodnik po sanktuariach maryjnych. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717 - 1983*, Szymanów 1983, s. 98.

Niezwykłym sanktuarium jest Ostra Brama. Czczony obraz Matki Miłosierdzia mieści się w kaplicy na bramie miejskiej, będącej fragmentem dawnych obronnych murów miasta Wilna. Mury obronne z bramami zbudowano w początkach XVI w. Na bramie, zwanej Ostrą zawieszono obraz Matki Bożej. Obecny wizerunek Maryi umieszczono tam około 1626 r. i prawdopodobnie pochodzi on z pracowni krakowskiego malarza Łukasza Porębskiego³⁵⁵. Kult tego wizerunku zapoczątkowali karmelici boski, którzy dla tegoż obrazu zbudowali kaplicę na bramie i uroczyste tam go umieścili w 1671 r. Odtąd kult Matki Boskiej Ostrobramskiej, zwanej Matką Miłosierdzia, zaczął coraz bardziej się szerzyć. W 1726 r. po pożarze zbudowano kaplicę murowaną, której wygląd dzisiejszy nadano w czasie restauracji w latach 1829-1830.

Kult Matki Boskiej Ostrobramskiej szczególnie się rozszerzył po rozbiorach. Przyczyniło się z pewnością do tego żarliwe nabożeństwo młodzieży filareckiej i wielu wybitnych poetów i pisarzy, którzy w swoich utworach sławili Tę, „co w Ostrej świeci Bramie” (Adam Mickiewicz, Józef Ignacy Kraszewski, Władysław Syrokomla i inni). Po kasacie klasztoru karmelitów w 1844 r. Ostra Brama znalazła się pod opieką duchowieństwa diecezjalnego. Represje wobec katolików po powstaniu styczniowym jeszcze bardziej wzmogły nabożeństwo do Madonny Ostrobramskiej. Po odzyskaniu niepodległości 2 VII 1927 r. miała miejsce uroczysta koronacja słynącego łaskami wizerunku. Dokonał jej kardynał Aleksander Kakowski w obecności Episkopatu Polski i najwyższych władz państwowych z marszałkiem Józefem Piłsudskim i prezydentem Ignacym Mościckim. Kult Matki Boskiej Ostrobramskiej jest bardzo żywy nie tylko w Wilnie, ale i w całej Litwie i Polsce oraz wszędzie tam, gdzie są Polacy i Litwini. Czczą Ją i inne narody, jak Białorusini i Łotysze. Sanktuarium to zajmuje szczególne miejsce w kulcie maryjnym na Litwie i w Polsce³⁵⁶.

Po ostatniej wojnie na terenie archidiecezji w Białymstoku zostały ukoronowane obrazy Matki Boskiej w Różanymstoku i Krypnie. Kult obrazu Matki Boskiej Różanostockiej sięga roku 1658, kiedy to przed tym wizerunkiem w dworze Tyszkiewiczów w Krzymymstoku, przemianowanym później na Różanystok, miały miejsce zdarzenia, które uznano za cudowne. W 1661 r. Tyszkiewiczze, Feliks i Eufrozyna, ufundowali tu klasztor dominikanów, którzy odtąd opiekowali się tym miejscem, a w latach 1759-1785 zbudowali wspaniałą murowaną kościół. Po kasacie dominikanów w 1846 r. Różanystok przejął duchowieństwo diecezjalne, a w 20 lat później władze carskie zabrały kościół na cerkiew. Prawosławni również czcili Matkę Boską w Różanymstoku, przemianowanym przez nich na Krasnyjstok. Władze rosyjskie uczyniły tu misyjny ośrodek prawosławny pod opieką mniszek, mający jednocześnie zadanie rusyfikacyjne. W 1918 r. katolicy odzyskali swój kościół i wkrótce przekazany on został z parafią salezjanom. Choć prawosławne mniszki, uciekając w 1915 r., zabrały z sobą słynący łaskami obraz, to jednak kult Matki Boskiej nadal trwał. Czczony do dziś obraz namalował Włodzimierz Tur w Warszawie w 1929 r. Ten wizerunek na podstawie pozwolenia papieża Jana Pawła II został uroczyste ukoronowany 28 VI 1981 r. przez kard. Franciszka Macharskiego³⁵⁷.

Ostatnim sanktuarium z koronowanym obrazem jest Krypno. Miejscowość ta, jako miejsce kultu Matki Boskiej, jest znana od XVII w. Nieznane jest pochodze-

³⁵⁵ W. Tomkiewicz, *Gdzie i kiedy powstał obraz Madonny Ostrobramskiej?* WKAB, 3 (1977), nr 4, s. 55 ns. Na temat Ostrej Bramy jest już obszerna literatura. Zob. T. Kraheil, *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej*, s. 103-104.

³⁵⁶ Zob. J. Vaišnora, *Marijos garbinimas Lietuvoje*, Roma 1958, s. 286-299; T. Kraheil, *Sanktuarium Matki Miłosierdzia*, W: *Postanie Miłosierdzia Bożego*, Górzów Wielkopolski 1983, s. 99-104.

³⁵⁷ T. Kraheil, *Różanystok. Sanktuarium Maryjne*, Białystok 1981. Zob. też nr 4 z 1981 r. „Wiadomości Kościelnych Archidiecezji w Białymstoku”, poświęcony koronacji obrazu Matki Boskiej w Różanymstoku.

nie obrazu. Być może pochodzi on z kaplicy dworu królewskiego w pobliskim Knyszynie lub z kaplicy dworskiej hetmana Jana Zamojskiego³⁵⁸. Wizerunek Matki Boskiej w Krypnie prawie do końca XIX w. znajdował się w drewnianym kościółku filialnym. Dopiero w latach 1881-1885 zbudowano tu kościół murowany, a po ukazie tolerancyjnym z 1905 r. utworzono parafię. Uroczystej koronacji obrazu dokonał kardynał prymas Józef Glemp w dniu 8 IX 1985 r. Wizerunek Maryi jest czczony przez wiernych Białostocczyzny i Ziemi Łomżyńskiej.

Trzeba też dodać, że nieprzerwaną cześć wiernych od kilku wieków cieszą się obrazy Matki Boskiej w Borunach, Budślawiu i Gudogajach, obecnie wszystkie w granicach Białoruskiej Republiki Radzieckiej. Najstarszym z nich sanktuarium maryjnym jest Budślaw, gdzie już w XVI w. w kościele bernardyńskim czczony był obraz Matki Boskiej³⁵⁹. W Borunach kościół i klasztor ze słynnymi szkołami były w rękach bazylianów, potem prawosławnych, a od 1918 r. należy do katolików. Początki kultu Matki Boskiej sięgają tu końca XVII i początku XVIII w.³⁶⁰. Natomiast początki kultu Matki Boskiej w Gudogajach nie są znane. W XVIII w. cześć Matki Boskiej w tym miejscu była już wielka, gdyż z tego względu ufundowano tu klasztor karmelitów w 1763 r., który potem uległ kasacji. Od 1906 r. znowu jest bardzo czczony wizerunek Matki Boskiej Gudogajskiej, o którym prof. Marian Morełowski napisał, że „jest to prawdopodobnie najstarszy obraz religijny, ocalony, naszego terenu, sięgający wstecz prawdopodobnie do XV w., szkoły bizantynizującej wymagającej jeszcze badań i bliższego określenia”³⁶¹.

3. Kult św. Kazimierza

Zmarłego w Grodnie 4 III 1484 r. królewicza Kazimierza pochowano w katedrze Wileńskiej. Król Kazimierz Jagiellończyk zbudował przy tej świątyni specjalną kaplicę, do której przeniesiono ciało przedwcześnie zmarłego jego syna, o którego świętości, mądrości i sprawiedliwości mówi szereg przekazów współczesnych³⁶². Wkrótce po śmierci rozpoczął się przy grobie kult królewicza, a jego kaplica grobowa stała się miejscem szczególnie drogim Litwinom. „Było to — jak napisał ks. Fijałek — pierwsze historyczne miejsce święte w Wilnie i na Litwie, droższe niż wszystkie inne relikwie przywożone tłumnie z Rzymu i wcześniej obdarzone odpustami papieskimi”³⁶³. Rzeczywiście wcześniej, bo już w 1501 r. papież Aleksander VI udzielił odpustu tym, którzy w określone dni i pod odpowiednimi warunkami nawiedzą w katedrze kaplicę, w której znajdowało się ciało Kazimierza, o którym w bulli papieskiej zaznaczono, iż „jaśnieje tam mnogością cudów”. Wszystko wskazuje na to, że wielki książę Aleksander zgłosił Stolicy Apostolskiej zamiar rozpoczęcia starań o kanonizację swego brata. Po zwycięskiej bitwie pod Orszą w 1514 r. nad wojskami rosyjskimi król Zygmunt Stary rozpoczął starania o kanonizację Kazimierza, wysyłając do Rzymu swego sekretarza i jednocześnie prałata kapituły wileńskiej Wawrzyńca Międzyzleskiego. Starania o kanonizację zostały w tych latach mocno posunięte naprzód i nuncjusz papieski Zachariasz Ferreri zawiózł materiały kanonizacyjne w 1521 r. do Rzymu. Jednak do kanonizacji z nieznanych przyczyn wówczas nie doszło. Sfinalizowano ją dopiero w 1602 r., kiedy to na prośbę króla Zygmunta III i biskupa

³⁵⁸ S. Hodun, *Sanktuarium Maryjne w Krypnie*, Białystok 1983; C. Potocki, *Koronacja obrazu Matki Bożej w Krypnie*, WKAB, 11 (1985), nr 4, s. 126-128.

³⁵⁹ W. Murawiec, *Budślaw, W: Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 31-34.

³⁶⁰ [W. Nowakowski] Wacław z Sulgostowa, *O cudownych obrazach*, s. 67-70; M. Morełowski, *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu*, Wilno 1939, s. 331-332.

³⁶¹ M. Morełowski, *Zarysy syntetyczne*, s. 307.

³⁶² Zob. H.D. Wojtyńska, *Początki kultu i procesy kanonizacyjne św. Kazimierza*, *Analecta Cracoviensia*, 16 (1984), s. 187-231.

³⁶³ J. Fijałek, *Uchrześcjanienie*, s. 51.

wileńskiego B. Wojny papież Klemens VIII pozwolił „obchodzić uroczyste dzień św. Kazimierza Wyznawcy”.

Uroczystości kanonizacyjne odbyły się w Wilnie 10 V 1604 r. Zygmunt III rozpoczął w tym roku budowę wspaniałej kaplicy królewskiej przy katedrze wileńskiej, dokończony przez Władysława IV. Do niej uroczystość w 1636 r. przeniesiono trumnę ze szczątkami św. Kazimierza i był tu on czczony do 1953 r. W tym roku przeniesiono trumnę Świętego do kościoła św. Piotra i Pawła na Antokołu, gdyż katedrę zamieniono na muzeum.

Kult św. Kazimierza jest ciągle żywy. Bp B. Wojna ogłosił go w latach 1607 i 1613 głównym patronem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Bp Massalski w 1775 r. zaliczył go do patronów diecezji wileńskiej, a po utworzeniu w 1925 r. metropolii wileńskiej św. Kazimierz stał się głównym patronem prowincji kościelnej. Obecnie jest on głównym patronem litewskiej części archidiecezji wileńskiej³⁶⁴. Wrazem kultu św. Kazimierza są kościoły pod jego wezwaniem, których w diecezji wileńskiej zbudowano kilkanaście oraz częstotliwość nadawania imion Kazimierza na chrzcie, np. w Wilnie w 1612 r. nadano jego imię dla 5% chłopców, a w 1675 — aż dla 11%³⁵. O ciągłości kultu świadczą też obchodzone w 1922 r. w katedrze wileńskiej uroczystości 400-lecia kanonizacji (przyjmując, że miała ona miejsce w 1521 r.) oraz jubileusz 500-lecia śmierci św. Kazimierza, uroczyste obchodzony przez Kościół na Litwie i w Polsce.

X. ARCHIDIECEZJA WILEŃSKA

1. Powstanie arcybiskupstwa i metropolii wileńskiej

(Zob. opracowanie ks. prof. Bolesława Kumora, s. 73 - 97)

2. Archidiecezja w latach 1925-1939

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę i Litwę diecezja wileńska została podzielona granicami politycznymi pomiędzy tymi państwami. Ostatecznie losy ziemi wileńskiej, tzw. Litwy Środkowej, zdecydowały się w latach 1922-1923, kiedy to sejm wileński podjął uchwałę o wcieleniu Wileńszczyzny do Polski, a następnie zatwierdził to Sejm Rzeczypospolitej i na forum międzynarodowym Rada Ambasadorów³⁶. Na ziemiach tych szczególnie widoczne były skutki niewoli narodowej i ostatnich wojen. Do tych skutków trzeba zaliczyć zacofanie gospodarcze, ogromne zniszczenie, a także antagonizmy narodowościowe. To wszystko dotyczyło także i sfery kościelnej, gdzie widoczne było jeszcze zahamowanie organizacyjne, będące wynikiem carskiej polityki wobec Kościoła. Podczas gdy w 1863 r. było w diecezji 301 parafii, to w 1904 tylko 237 i 18 filii parafialnych³⁶⁷. Ponowny wzrost liczby parafii notujemy dopiero po ukazie tolerancyjnym.

Z klasztorów męskich do końca niewoli utrzymał się tylko jeden klasztor męski, franciszkanów w Grodnie, służący jako więzienie dla księży. Przetrwały tylko trzy klasztory żeńskie, benedyktynek w Wilnie, brygidek w Grodnie i bernardynek w Słonimiu. Prawie całkowicie zniesione też były stowarzyszenia i bractwa kościelne. Za mało również było księży.

³⁶⁴ F. Niewiero, *Dzieje kultu św. Kazimierza w kraju i za granicą*, Nasza Przeszłość, 33 (1970), s. 107-108; *Kataliku kalendorius*, *Zinynas*. 1984, Kaunas—Vilnius 1984, s. 18.

³⁶⁵ *Garbė ir dvasinė itaka*, W: *Kataliku kalendorius*. *Zinynas*. 1984, s. 117; Tam też: K. Vaičionis, *Tyras gyvenimas*, s. 90-107 oraz list pasterski biskupów i rządców diecezji litewskich z okazji 500-lecia śmierci św. Kazimierza (*Musu Ganytoju žodis*), s. 131-135.

³⁶⁶ B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920-1939*, Warszawa 1986, s. 38-39.

³⁶⁷ Por. schematyzmy diecezji wileńskiej z 1864 i 1905 r.

Usuwanie skutków niewoli i wojen należało teraz do najpilniejszych zadań Kościoła, zwłaszcza w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości. Tworzono więc nowe parafie, zakładano klasztory, rewindykowano kościoły zabrane przez władze carskie na cerkwie prawosławne. W 1925 r. diecezja liczyła już 416 parafii w 33 dekanatach, z tego 5 dekanatów i 63 parafie znajdowały się w granicach Litwy. Ponadto było już 6 klasztorów męskich i 12 żeńskich³⁶⁸.

W związku z konkordatem między rządem polskim i Stolicą Apostolską doszło w 1925 r. do podniesienia Wilna do rangi arcybiskupstwa i utworzenia metropolii wileńskiej, w skład której weszły: archidiecezja wileńska i diecezje: łomżyńska oraz pińska. Arcybiskupstwo wileńskie w nowych granicach liczyło 53 860 km² obszaru, 326 parafii w 25 dekanatach i 1 209 822 wiernych³⁶⁹. Pierwszym metropolitą wileńskim, po rezygnacji z biskupstwa bpa Matulewicza, Stolica Apostolska zamianowała 14 XII 1925 r. arcybiskupa Jana Cieplaka, który jednak 17 II 1926 r. zmarł w Stanach Zjednoczonych i nie zdążył objąć archidiecezji³⁷⁰. Archidiecezją w tym czasie rządził biskup pomocniczy Kazimierz Michalkiewicz.

Dnia 24 VI 1926 r. Rzym podniósł do godności arcybiskupa wileńskiego dotychczasowego biskupa łomżyńskiego Romualda Jałbrzykowskiego, który 8 IX 1926 r. odbył uroczysty ingres do bazyliki katedralnej wileńskiej i rozpoczął rządu. Na nim spoczęła troska o największą terytorialnie diecezję w Polsce o bardzo skomplikowanej strukturze wewnętrznej, narodowościowej i wyznaniowej. Jak się kształtowała struktura wyznaniowa mieszkańców archidiecezji ilustrują sumaryczne tabele statystyczne z lat 1933, 1936 i 1938, sporządzone na podstawie danych nadsyłanych przez proboszczów do Kurii Arcybiskupiej³⁷¹. Nie są to liczby absolutnie pewne. Aby móc je krytycznie ocenić, trzeba byłoby dokładnie przeanalizować sposób sporządzania tych danych w czasie spisów kołędowych.

Ilość wiernych według narodowości

	1933	1936	1938
Polacy	1 170 824	1 285 074	1 375 966
Litwini	100 180	83 337	90 305
Białorusini	75 215	48 373	25 148
Łotysze	59	116	97
Rosjanie	9 301	10 149	4 473
Niemcy	359	129	162
Razem	1 355 938	1 427 178*	1 496 212

* W podsumowaniu tabeli statystycznej figuruje liczba 1 398 523.

Pilnym zadaniem nowego ordynariusza była rozbudowa organizacji terytorialnej przez tworzenie nowych dekanatów i parafii. Średnia wielkość parafii wynosiła w 1926 r. około 165 km² i ponad 3 700 wiernych. Do 1939 r. utworzono 6 nowych dekanatów (w 1927 r.: Kalwaria, Turgiele, Worniany, Zdzięcioł; w 1936: Korycin i Mołodeczno) i 29 parafii łańskich oraz 7 wschodniego obrządku. W roku tym archidiecezja liczyła 371 parafii, w tym 7 wschodniego obrządku i 9 wojskowych oraz 105 kościołów i kaplic nieparafialnych³⁷². Szereg ośrodków duszpa-

³⁶⁸ *Catalogus ecclesiarum et cleri Dioecesis Vilmensis pro Anno Domini 1925*, Vilnae 1925.

³⁶⁹ B. Kumor, *Projekty zmian w organizacji metropolitalnej i diecezjalnej w Polsce (1918-1925)*, W: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, Lublin 1980, s. 55; *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilmensis pro Anno Domini 1926*, Vilnae 1926.

³⁷⁰ C. Falkowski, *Cieplak Jan*, W: *Pol. słow. biogr.*, t. 4, s. 55-57.

³⁷¹ AAB Teczka *Statystyka archidiecezji wileńskiej*.

³⁷² W. Krutul, *Rozwój sieci parafialnej i dekanalnej archidiecezji wileń-*

Inne wyznania i religie

	1933	1936	1938
Luteranie	4 418	5 219	4 269
Kalwini	336	367	456
Prawosławni	605 290	647 945	671 194
Żydzi	261 248	221 053	224 678
Mahometanie	2 783	3 909	3 908
Staroobrzędowcy	26 105	23 986	26 625
„Sekciarze”	2 421	3 133	3 241
Razem	902 601	910 612	934 371

sterskich prowadziło normalną pracę parafialną, nie mając jeszcze pełnych praw parafii.

Dalej rozwijała się też sieć klasztorów. W 1939 r. zakony i zgromadzenia zakonne męskie miały na terenie archidiecezji 25 klasztorów, a żeńskie 56. Z męskich najczęściej domów mieli salezjanie (7) i franciszkanie (3), natomiast z żeńskich: Siostry Misjonarki św. Rodziny miały 17 domów, Siostry Franciszkańki Rodziny Maryi — 11, Niepokalanki — 5 i Salezjanki — 4³⁷³.

Terytorialnie archidiecezja wileńska była stanowczo za duża, z czego zdawano sobie sprawę, przynajmniej w niektórych kręgach. Społeczeństwo Grodna domagało się dania biskupa do ich miasta. Mówiło się o podziale archidiecezji i utworzeniu diecezji grodzieńskiej, ale do tego nie doszło.

Odczuwalny był brak duchowieństwa. Wiele parafii ponad 5-6-tysięcznych obsługiwał tylko jeden kapłan. Pracowało tu sporo księży z innych diecezji, najczęściej z mohylewskiej. Szczególne więc zadanie w przygotowaniu kadry duszpasterskiej miało Seminarium Duchowne, które nie miało zbyt dużo alumnów (w 1938/39 — 128). Wśród nich była spora grupa młodzieży z innych rejonów kraju, z Małopolski, Pomorza i Wielkopolski, gdzie seminaria nie mogły przyjąć wszystkich chętnych. Seminarium Wileńskie od 1925 r. było połączone z Wydziałem Teologicznym i alumni byli również studentami Uniwersytetu Stefana Bato-rego³⁷⁴.

Arcybiskup Jałbrzykowski starał się ożywić duchowieństwo i wiernych przez listy pasterskie i odezwy oraz różne akcje o charakterze ogólnodiecezjalnym. Od 1928 r. organizowano doroczne zjazdy dziekanów dla przedyskutowania spraw związanych z pracą duszpasterską i życiem religijnym wiernych. Regularnie też odbywały się konferencje dekanalne. Od 1930 r. urządzano coroczne kursy duszpasterskie dla duchowieństwa. Pogłębieniu wewnętrznemu służyły rekolekcje kapłańskie oraz związek kapłanów archidiecezji wileńskiej „Unitas”. Po kilkuletnich przygotowaniach odbył się w 1931 r. synod archidiecezjalny, którego wydane drukiem uchwały wraz z praktycznymi dodatkami, instrukcjami i formularzami stanowiły wprost wademekum dla duszpasterzy³⁷⁵.

W końcu 1937 r. arcybiskup podjął zamiar zwołania synodu prowincjalnego, który po odpowiednich przygotowaniach wszystkich trzech diecezji metropolii doszedł do skutku 13 IV 1939 r. w bazylice wileńskiej³⁷⁶. Był to pierwszy synod pro-

skiej w latach 1925-1939, Białystok 1979 (mpis); *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilmensis pro Anno Domini 1939*, Vilnae 1939, s. 28-135.

³⁷³ Tamże, s. 136-149.

³⁷⁴ B. Zongolowicz, *Wydział Teologiczny USB*, s. 224-225.

³⁷⁵ Zob. w rozdziale *Synody diecezjalne*.

³⁷⁶ *Synod prowincjalny*, WAW, 13 (1939), s. 126-128. Zachowały się uchwały tego synodu pt. *Pierwszy Synod Prowincji Kościelnej Wileńskiej odbyty w Wilnie w R.P. 1939 pod przewodnictwem J.E. Księdza Arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego, M.Sw. T. Metropolity Wileńskiego* (AAB), Dokumentację przygotowań do synodu posiada Archiwum Diecezjalne w Łomży (teczka *Synod Prowincjalny*).

wincjalny w Polsce od 1643 r. i jedyny w okresie międzywojennym. Zadaniem tego synodu było dostosowanie do warunków metropolii uchwał częstochowskiego synodu plenarnego z 1936 r. Uchwały wileńskiego synodu prowincjalnego zostały wysłane do zatwierdzenia do Rzymu i z powodu wybuchu II wojny światowej nie weszły w życie.

Ważną rolę w życiu diecezji odgrywały wizytacje pasterskie. Prawie cały ciężar tej działalności spoczywał na metropolicie, gdyż bp Michalkiewicz wizytował m.ł. i głównie parafie polsko-litewskie. Arcybiskup zwizytował szereg parafii czterokrotnie, a nawet pięciokrotnie. Wizytował w szybkim tempie, po dwie, a nawet trzy parafie w jednym dniu.

Arcybiskup Jałbrzykowski w duszpasterstwie zwracał uwagę na kult eucharystyczny i maryjny. Jako jeden z pierwszych biskupów w Polsce zorganizował w 1931 r. archidiecezjalny Kongres Eucharystyczny. Następnie na jego polecenie, a często i przy jego udziale, odbyły się kongresy eucharystyczne regionalne w Białymstoku, Grodnie, Głębokim, Lidzie, Wołkowysku i innych miastach (razem 15 kongresów³⁷⁷). Zaprowadził też w archidiecezji nieustanną adorację. Od 1 stycznia każdego dnia odbywała się w którymś z kościołów archidiecezji adoracja Najświętszego Sakramentu. Od 6 I 1928 r. radio wileńskie transmitowało Msze św. w niedzielę z Ostrej Bramy lub katedry. W Wielkim Poście natomiast nadawano też rekolekcje radiowe, które głosili m.in. ks. Henryk Hlebowicz i ks. Walerian Meysztowicz³⁷⁸. Dla ożywienia życia liturgicznego organizowano też w kościołach całej diecezji dni liturgiczne i dni śpiewu kościelnego.

Co do kultu maryjnego, to na szczególną uwagę zasługuje koronacja obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej (2 VII 1927 r.) i Kongres Mariański w Wilnie w 1937 r., którym uczczono Matkę Miłosierdzia z Ostrej Bramy, a także 550-lecie chrztu Litwy. Pod hasłem maryjnym działało Dzieło Matki Boskiej Powołań, Pobożne Stowarzyszenie Pracownic Niepokalanej oraz „Marianum”.

Ważną rolę w działalności religijnej i społecznej odgrywały organizacje i stowarzyszenia katolickie. Najważniejszą chyba była Akcja Katolicka, powołana do życia w 1930 r. w miejsce Ligi Katolickiej. Zadaniem stowarzyszeń Akcji Katolickiej, którą bardzo popierał metropolita było krzewienie religijnego życia i apostołat świeckich. W 1936 r. na terenie archidiecezji działało 198 oddziałów parafialnych Stowarzyszeń Mężów Katolickich z 7498 członkami, 190 oddziałów Stowarzyszenia Kobiet Katolickich (13.902 członkinie), 255 zastępów Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej (6022 członków) i 324 oddziały Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej (10 364 członkinie³⁷⁹).

Starano się także oddziaływać przez książkę i prasę katolicką. Już w pierwszych miesiącach swoich rządów w Wilnie arcybiskup powołał sekretariat do spraw kolportażu pism i książek katolickich. W 1928 r. z jego inicjatywy kupiono drukarnię dla archidiecezji i rozpoczęto wydawanie czasopisma *Nasz Przyjaciel*, które nawiązywało do *Przyjaciela Ludu*, wydawanego w latach 1906-1910 i *Przyjaciela*, wychodzącego w Wilnie od 1910-1914³⁸⁰. Czasopismo to w 1936 r. połączono z wydawanym przez Akcję Katolicką *Tygodnikiem Katolickim* i odtąd ukazywało się jako *Tygodnik Katolicki — Nasz Przyjaciel*, pod redakcją ks. Józefa Grasewicza. Dodatkiem do tego tygodnika dla dzieci był *Mały Przyjaciel*.

³⁷⁷ T. Krahel, *Działalność organizacyjno-duszpasterska arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego*, WAW, 3 (1977), nr 1, s. 67-68; S. Hodun, *Ksiądz Arcybiskup Romuald Jałbrzykowski jako czciciel Eucharystii*, WKAB, 2 (1976), nr 3, s. 71-72.

³⁷⁸ Rekolekcje radiowe ks. Hlebowicza zostały wydane drukiem pt. *Rozmowy Mistrza z Nazaretu*, Wilno 1933 i 1936.

³⁷⁹ M. Pirożyński, S. Szczęch, *Rocznik statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce. Rok pierwszy 1937*, Lublin 1937, s. 255-257, 300, 304, 324, 328.

³⁸⁰ T. Krahel, *Działalność organizacyjno-duszpasterska*, s. 69.

Na terenie archidiecezji wychodziło wiele czasopism katolickich. Dla duchowieństwa kuria wydawała *Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie*³⁸¹. Akcja Katolicka wydawała *Wiadomości Akcji Katolickiej Archidiecezji Wileńskiej*, a ponadto *Okólniki* i *Sprawozdania z działalności...*³⁸². Sodaliczka Mariańska wydawała *Echo Mariańskie* (w Białymstoku), *W górę serca* (Słonim), *Dzieło Matki Boskiej Powołań* — miesięcznik *Zniwo wprawdzie wielkie, ale robotników mało*, Porozumienie Akademickie Katolickich Stowarzyszeń — *PAX*, Instytut Niepokalanej Królowej Polski — *W służbie*. Ponadto trzeba wymienić *Pomoc Misyjną*, *Sprawy otwarte*, *Świat Umartwych* i wiele pism parafialnych. Białorusini wydawali swoje czasopismo *Chryścijańska Dumka*, a Litwini — *Vilniaus Aušra*. Do katolickich należy też zaliczyć wydawaną w Grodnie gazetę *Nowe Życie*, ukazującą się dwa razy w tygodniu.

Na terenie archidiecezji działały też Chrześcijańskie Związki Zawodowe, Archidiecezjalny Związek Dobroczynny „Caritas”, a dla kształcenia religijnego inteligencji Instytut Wyższej Kultury Religijnej.

Z myślą o pozyskiwaniu dla Kościoła Katolickiego prawosławnych założono w 1929 r. „Stowarzyszenie SS. Cyryla i Metodego”. Dzieło neunii prowadzili przede wszystkim jezuita (Wilno, Albertyn), natomiast ks. prałat Karol Lubianiec prowadził akcję pozyskiwania prawosławnych wprost na obrządek łaćniński. Działał on najpierw w Minojtach koło Lidy, a później w Plebanii koło Kraśnego. W tak złożonym wyznaniowo terenie przez cały czas było sporo nawróceń, choć były też i odpadnięcia od Kościoła. Ilustruje to tabela³⁸³.

	Nawróceni									
	1929	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	
z prawosławia	1937	2060	2269	2245	2151	2002	2071	1867	2349	
z luteranizmu	27		42	42	117	42	49	26	32	
z kalwinizmu	11	45	5	2	8	3	14	9	18	
z judaizmu	8	20	11	12	15	17	24	10	17	
z innych	5	11	41	38	31	27	28	24	18	
Razem	1988	2136	2368	2339	2309	2091	2187	1936	2434	
Odpadli	57	96	59	65	98	278	—	—	—	

W ciągu kilkunastu lat tego okresu zaszły duże zmiany w organizacji kościelnej, w pracy duszpasterskiej i życiu religijnym wiernych. Ten wszechstronny rozwój został zahamowany przez wybuch drugiej wojny światowej, która przyniosła nie tylko ogromne straty personalne i wielkie zniszczenia, lecz w konsekwencji zupełnie inną sytuację na tych terenach.

3. Archidiecezja w czasie II wojny światowej

(Zob. Opracowanie ks. prof. Franciszka Stopniaka, s. 323-361).

4. Archidiecezja w Białymstoku

W wyniku II wojny światowej granice polityczne podzieliły archidiecezję wileńską pomiędzy Polskę, Litewską Republikę Radziecką i Białoruską Republikę Radziecką. W granicach Litwy pozostał obszar 9527 km² ze stolicą archidiece-

³⁸¹ Poprzedniczką tych „Wiadomości” była „Kurenda Kurii Diecezjalnej Wileńskiej” (1921-1926), od nr 11 z 1925 jako „Kurenda Kurii Metropolitalnej Wileńskiej”.

³⁸² Zob. *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1918-1944*, pod red. Z. Zielińskiego, Lublin 1981, s. 402-403.

³⁸³ AAB Teczka *Statystyka archidiecezji wileńskiej*.

zji i 87 przedwojennymi parafiami³⁶⁴, w granicach Polski 6000 km² i 51 parafii³⁶⁵ i na terytorium Białorusi reszta obszaru, czyli około 38.430 km² i 217 parafii, nie licząc przedwojennych wojskowych (5) i wschodniego obrządku (5).

Dla części arcybiskupstwa w granicach Polski przyjęła się z czasem nazwa „archidiecezji w Białymstoku”. Do tego miasta przybył 15 VII 1945 r. z Wilna arcybiskup Jałbrzykowski i zamieszkał na plebanii parafii Wniebowzięcia NMP. Tu zorganizował Kurię Arcybiskupią i stąd zarządzał archidiecezją. Wcześniej, bo 8 V 1945 r., zaczęło swoją działalność przeniesione z Wilna Seminarium Duchowne i Wydział Teologiczny. 1 IX 1945 r. metropolita powołał sąd arcybiskupi, którego kierownictwo powierzył ks. Władysławowi Suszyńskiemu. Oficjał sądu wileńskiego, ks. Lucjan Chalecki, pozostał w Wilnie³⁶⁶.

Praca na zniszczonych w czasie wojny terenach była niezwykle trudna. Wiele kościołów uległo całkowitemu zniszczeniu (Dojlidy, Giełczyn, Jałówka — św. Antoniego, Mońki, Sokolany, Supraśl — kościół pobazyliński), lub też było mocno uszkodzonych. Białystok leżał w gruzach, wiele miasteczek i wsi było spalonych, ludność żyła w trudnych warunkach, wielu nie miało dachu nad głową. Warunki i przeżycia wojenne zostawiły też smutną spuściznę, zwłaszcza w postaci pijaństwa. Aby podnieść stan religijno-moralny wiernych arcybiskup powołał w 1946 r. Kolegium Misjonarzy Diecezjalnych, którzy w ciągu kilku lat przeprowadzili we wszystkich parafiach misje. Uważa się, że w dużym stopniu odniosły one zamierzony skutek, zwłaszcza gdy chodzi o opanowanie plagi pijaństwa.

Trudne dla tej części archidiecezji były lata „błędów i wypaczeń”, kiedy usiłowano zlikwidować ten Kościół lokalny, nakazując arcybiskupowi opuszczenie Białostocczyzny. Uważa się, że ten ciężki okres metropolita przetrwał na miejscu dzięki postawie ks. Adama Sawickiego, ówczesnego wikariusza generalnego.

Archidiecezją w Białymstoku rządził arcybiskup Jałbrzykowski do swej śmierci, która nastąpiła 19 VI 1955 r. Pochowany został w kościele prokatedralnym w Białymstoku. Trzeba przyznać, że mimo podeszłego wieku i choroby z wielkim poświęceniem kierował on lokalnym Kościołem i był bardzo szanowany przez duchowieństwo i wiernych. W ocenie jednak białostockiego okresu metropolity trzeba brać pod uwagę jego wiek i stan zdrowia³⁶⁷.

Po śmierci arcybiskupa kapituła wybrała 20 VI 1955 r. na wikariusza kapitulnego bpa Władysława Suszyńskiego, będącego od 1948 r. biskupem pomocniczym, który jednak wobec trudności zewnętrznych w połowie lipca tego roku zrezygnował z rządów.

Kapituła dokonała kolejnego wyboru i od drugiej połowy lipca 1955 r. rządził archidiecezją ks. prałat Adam Sawicki, dotychczasowy wikariusz generalny. W styczniu 1963 r. Stolica Apostolska mianowała go biskupem tytularnym Torri della Concordia i administratorem apostolskim archidiecezji. Zmarł 20 V 1968 r.³⁶⁸.

25 V 1968 r. ponownie został wybrany na wikariusza kapitulnego bp Suszyński, który 6 lipca tego roku otrzymał nominację na administratora apostolskiego.

³⁶⁴ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie*, s. 56 - 57; *Katoliku kalendorius. Zinynas* 1985, Kaunas—Vilnius 1985, s. 202 - 213.

³⁶⁵ T. Krahel, *Rys historyczny archidiecezji w Białymstoku*, W: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku*. Rok 1979, Białystok 1979, s. 32 - 37.

³⁶⁶ Tamże.

³⁶⁷ Na temat życia i działalności arcybpa Jałbrzykowskiego jest obszerne opracowanie z wieloma akcentami wspomnieniowymi ks. S. Czyżewskiego pt. *Ks. dr Romuald Jałbrzykowski arcybiskup metropolita Wileński. Wspomnienia*, Białystok 1959 (mpis). Zob. też przypis 154.

³⁶⁸ S. Strzelecki, *Ksiądz biskup Adam Sawicki administrator apostolski archidiecezji w Białymstoku 1955 - 1968*, WKAB, 4 (1978), nr 4, s. 16 - 39.

Rządził tylko kilka miesięcy, gdyż 27 X 1968 r. zmarł i pochowany został przy starym kościele farnym w Białymstoku, obok bpa Sawickiego³⁸⁹.

31 X 1968 r. wikariuszem kapitulnym został wybrany ks. dr prałat Piotr Maziewski, a 12 I 1970 r. do godności biskupa tytularnego Acci z prawami administratora apostolskiego podniesiony został ks. dr Henryk Gulbinowicz, rektor Seminarium Duchownego w Olsztynie, kapłan archidiecezji wileńskiej. Świecenię biskupię przyjął 8 II 1970 r. Po kilku latach rządów papież Paweł VI bullą z 12 I 1976 r. przeniósł go na stolicę metropolitalną do Wrocławia, a papież Jan Paweł II w dniu 25 V 1986 r. podniósł do godności kardynalskiej.

Po przeniesieniu bpa Gulbinowicza na arcybiskupstwo wrocławskie, kapituła 15 I 1976 r. wybrała wikariuszem kapitulnym ks. kanonika dra Edwarda Kisiele, dotychczasowego kanclerza Kurii Arcybiskupiej, którego Stolica Apostolska 3 V 1976 r. zamianowała biskupem tytularnym Limaty i administratorem apostolskim. W pracach pasterskich wspiera go biskup pomocniczy ks. prof. dr. hab. Edward Ozorowski, mianowany biskupem tytularnym Bitetto w dniu 2 II 1979 r.

Trzeba zaznaczyć, że w Wilnie po wyjeździe arcybiskupa Jałbrzykowskiego rządził arcybiskup Mieczysław Reinsys (do 1947 r.), po nim ks. Edmund Basys (1947-1948) i ks. Juozas Vaičiūnas (1948-1949), a następnie w latach 1949-1958 rządził jako wikariusz kapitulny biskup diecezji poniewieskiej Kazimierz Palta-rokas, po śmierci którego rządy objął jako administrator apostolski bp Julian Steponavičius i rządził do 1961 r. Następnie rządził jako wikariusz kapitulny ks. Czesław Krivaitis (do 1979 r.), a po nim ks. Olgierd Gutauskas³⁹⁰.

W pracy duszpasterskiej ważną rzeczą jest właściwa organizacja parafialna. Tymczasem na terenie archidiecezji w Białymstoku parafie były bardzo rozległe i zaraz po wojnie pilną rzeczą było tworzenie nowych ośrodków duszpasterskich. Do 1951 r. utworzono 10 nowych parafii³⁹¹, po czym nastąpił aż 22-letni zastój, na który złożyło się wiele przyczyn. Dopiero bp Gulbinowicz znowu rozpoczął rozbudowę organizacji kościelnej, tworząc 4 nowe parafie i 2 dekanaty, dzieląc 4 II 1975 r. zbyt obszerny dekanat Białostocki na 3: Białystok Południe, Białystok Zachód i Białystok Północ³⁹². Dalszą rozbudowę sieci parafialnej prowadzi bp Kisiel, który erygował już 10 nowych parafii. Obecnie archidiecezja liczy 73 parafie, 1 wikariat samodzielny i 1 rektorat w 8 dekanatach (3 dekanaty białostockie oraz Dąbrowa, Knyszyn, Korycin, Krynki, Sokółka).

W życiu każdej diecezji szczególnie ważne miejsce zajmuje Seminarium Duchowne, przygotowujące kandydatów do kapłaństwa do pracy duszpasterskiej. Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku jest kontynuacją Seminarium Duchownego z Wilna, a także w jakimś stopniu i Wydziału Teologicznego. W 1945 r. w wyniku nowej sytuacji politycznej przybyli do Białegostoku alumni, a tzw. pociągiem „uniwersyteckim” przyjechała zasadnicza grupa profesorów wydziału. Profesorowie innych Wydziałów Uniwersytetu Stefana Batorego pojechali do Torunia, natomiast wykładowcy Wydziału Teologicznego zatrzymali się w Białymstoku. 8 V 1945 r. seminarium i wydział zainaugurowały swoją działalność w nowym miejscu. Pierwszym rektorem seminarium został zamianowany przez arcybiskupa ks. prof. Ignacy Swirski. Dziekanem Wydziału był ks. prof. Michał Klepacz. Grono profesorów Wydziału Teologicznego w 1945 r. przedstawiało się następująco: profesorowie zwyczajni: ks. Czesław Falkowski i ks. Ignacy Swir-

³⁸⁹ R. Kotkowicz, *Ksiądz biskup Władysław Suszyński 1898-1968*, WKAB, 4 (1978), nr 4, s. 40-48.

³⁹⁰ R. Krasauskas, *Vilniaus vyskupija*, W: *Lietuviu Enciklopedija*, t. 34, Boston 1966, s. 198-203; B. Kviklys, *Lietuvos bažnycios*, t. 5: *Vilniaus arkivyskupija*, cz. 1, Chicago 1985, s. 185-191.

³⁹¹ Zob. W. Ejsmont, *Rozwój sieci parafialnej na terenie archidiecezji w Białymstoku w latach 1918-1983*, Białystok 1985 (mpis).

³⁹² J. Bujonek, *Kronika archidiecezji w Białymstoku*, W: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku. Rok 1979*, Białystok 1979, s. 57.

ski; profesorowie nadzwyczajni: ks. Michał Klepacz, ks. Paweł Nowicki, ks. Antoni Pawłowski; zastępcy profesorów: ks. Władysław Suszyński, ks. Walenty Urmanowicz oraz asystent ks. Witold Pietkun. Ponadto w wykazach figurował też profesor zwyczajny, ostatni przedwojenny rektor USB, ks. Aleksander Wóycicki, ale pracy w Białymstoku nie podjął.

Skład profesorów w szybkim czasie uległ zmianom, gdyż wracali zza granicy kolejni profesorowie, a inni przechodzili na inne stanowiska. Cały szereg profesorów Wydziału i Seminarium zostało biskupami: w 1946 r. ks. Swirski — biskupem siedleckim, w 1947 — ks. Klepacz — biskupem łódzkim, w 1948 — ks. Suszyński — biskupem pomocniczym arcybiskupa Jałbrzykowskiego, w 1949 — ks. Falkowski — biskupem łomżyńskim, w 1950 — ks. Pawłowski — biskupem włocławskim, w 1952 — ks. Mościcki — biskupem sufraganiem łomżyńskim, w 1963 r. — ks. Sawicki — biskupem administratorem w Białymstoku.

Wydział Teologiczny w Białymstoku istniał do 1949 r., a ostatnim jego dziekanem był ks. prof. Falkowski³⁹³. Seminarium natomiast w ciągu swojej działalności powojennej wykształciło około 300 kapłanów³⁹⁴. W 1982 r. obchodziło ono swoje 400-lecie³⁹⁵. W latach 1981-1984 zbudowano nowy gmach (internat). Od 1979 r. rektorem Seminarium jest ks. bp Ozorowski, będący jednocześnie wikariuszem generalnym i profesorem w Akademii Teologii Katolickiej.

Archidiecezja w Białymstoku jest włączona w ogólnopolski nurt duszpasterski i religijny, choć ma też swoją specyfikę. Tu również przeżywano wielkie akcje duszpasterskie, jak nowennę milenijną czy 600-lecie kultu Obrazu Matki Boskiej Jasnogórskiej. W dobie Soboru Watykańskiego II cały Kościół lokalny włączył się w czuwania i modły „soborowe”. Aby przygotować lepiej duchowieństwo do wprowadzenia w życie uchwał Soboru, bp Gulbinowicz powołał w 1970 r. Diecezjalny Ośrodek Kształcenia Soborowego³⁹⁶, przemianowany później przez bpa Kisielea na Instytut Teologiczno-Pastoralny. Działa też w Białymstoku Instytut Wyższej Wiedzy Religijnej oraz powołane przez bpa Kisielea Studium Katechetyczne i Studium Życia Religijnego.

Z większych wydarzeń w Archidiecezji, niektórych na skalę ogólnopolską, należy wymienić: 300-lecie kultu Matki Boskiej Ostrobramskiej (1971) i 50-lecie koronacji tegoż Obrazu (1977), koronację Obrazu Matki Boskiej w Różanymstoku (1981), 400-lecie Seminarium Duchownego (1982), 500-lecie śmierci św. Kazimierza (1984), koronację obrazu Matki Boskiej w Krypnie (1985) i jubileusz 600-lecia Diecezji (1988).

³⁹³ Por. *Spis duchowieństwa w granicach obecnej Rzeczypospolitej Polskiej na 1949 r.*, wydany razem z *Kalendarium liturgicum pro A.D. 1949 ad usum Archidieocesis*, Białystok 1948, s. 1-2 i *Spis duchowieństwa archidiecezji wileńskiej w granicach obecnej Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1950* (powielacz); T. Krahel, *Wileńskie Seminarium Duchowne po 1652 roku*, WKAB, 10 (1984), nr 3, s. 98.

³⁹⁴ Zob. *Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945-1980*, oprac. bp E. Ozorowski, Białystok 1981.

³⁹⁵ T. Krahel, *Jubileusz 400-lecia Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku*, Studia Teologiczne, 1 (1983), s. 317-326.

³⁹⁶ E. Kisiel, *Kronika archidiecezji w Białymstoku*, W: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku (stan z dnia 1 czerwca 1973 r.)*, Białystok 1973, s. 34.